

الله

عنه

عليه

تاریخ

آية الله العظمى
مقامه كليات كائنات

سیر حوزه های علمی شیعه

آية الله العظمى صاحب كمال آية الله العظمى

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سیر حوزه های علمی شیعه

نویسنده:

آیت الله العظمی لطف الله صافی گلپایگانی

ناشر چاپی:

جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۸	سیر حوزه های علمی شیعه
۸	مشخصات کتاب
۸	اشاره
۱۰	سخن ناشر
۱۰	اشاره
۱۴	چند کلمه برای این چاپ
۲۲	[مقدمه مؤلف]
۲۴	۱: حوزه های علمی صدر اسلام
۲۴	اشاره
۲۶	پرسش اول
۳۲	۲: حوزه های علمی شیعه
۳۲	اشاره
۳۴	پرسش دوم
۳۴	اشاره
۳۴	[پیدایش تشیع]
۳۷	[تاریخ حوزه A ♦♦ های شیعه]
۳۸	[حوزه درسی امام حسن و امام حسین]
۴۱	[حوزه F ♦ اوفه]
۴۱	[حوزه بغداد]
۴۴	[حوزه نجف]
۴۴	[حوزه حله]
۴۴	[حوزه حلب]
۴۴	[حوزه جبل عامل]

۴۶	..... [حوزه سیار]
۴۸	..... [حوزه ری]
۴۸	..... [الازهر و جامعه القرویین]
۴۸	..... حوزه علمیة قم
۵۴	..... ۳: عالمان بزرگ حوزه ها و آثار آنها
۵۴	..... اشاره
۵۶	..... پرسش سوم
۶۴	..... ۴: کیفیت کار حوزه ها
۶۴	..... اشاره
۶۶	..... پرسش چهارم
۶۸	..... [شیوة تدریسی خارج]
۷۴	..... ۵: امور مالی حوزه ها
۷۴	..... اشاره
۷۶	..... پرسش پنجم
۷۹	..... [وضعیت مالی طلاب]
۸۰	..... [استقلال حوزه ها]
۸۳	..... ۶: وضعیت کتبی حوزه ها
۸۳	..... اشاره
۸۵	..... پرسش ششم
۹۱	..... ۷: مقایسه دو حوزه
۹۱	..... اشاره
۹۳	..... پرسش هفتم
۱۰۱	..... ۸: مکتب خانه های قدیم
۱۰۱	..... اشاره
۱۰۳	..... پرسش هشتم
۱۰۵	..... ۹: رسالت حوزه های شیعه

- ۱۰۵ ..... اشاره
- ۱۰۷ ..... رسالت حوزه های شیعه
- ۱۰۸ ..... [رهبری نهضت ها]
- ۱۱۷ ..... روحانیت از سیاست جدا نیست
- ۱۲۴ ..... یادداشت ها و توضیحات
- ۱۵۰ ..... آثار آیت الله صافی در یک نگاه
- ۱۵۴ ..... درباره مرکز

سرشناسه : صافی گلپایگانی، لطف الله، - ۱۲۸۱

عنوان و نام پدیدآور : سیر حوزه های علمی شیعه / مولف لطف الله صافی گلپایگانی

مشخصات نشر : قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴.

مشخصات ظاهری : ص ۷۲

فروست : (دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم ۷۸۲)

شابک : ۱۵۰۰ریال ؛ ۱۵۰۰ریال

وضعیت فهرست نویسی : فهرستنویسی قبلی

یادداشت : چاپ دوم: تابستان ۱۳۷۹؛ ۲۳۰۰ ریال ISBN ۹۶۴-۴۷۰-۲۸۴-۰

یادداشت : کتابنامه به صورت زیرنویس

موضوع : حوزه های علمیه

شناسه افزوده : جامعه مدرسین حوزه علمی قم. دفتر انتشارات اسلامی

رده بندی کنگره : BP۷/۴/ص ۲س ۹

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۰۷۱

شماره کتابشناسی ملی : م ۷۵-۷۱۹۳

ص : ۱

سوابق، روند کار و سرفصل برنامه های درسی هر مرکز علمی، نشان دهنده میزان غنا و ارج علمی آن است.

«سیر حوزه های علمی شیعه»، به شکلی موجز به معرفی حوزه های علمی، تاریخچه، سرفصل دروس و عالمان بزرگ دینی حوزه ها و آثار مهم آنان می پردازد و اهداف و رسالت واقعی حوزه های علمی را بیان می کند.

ویژگی برجسته این کتاب آن است که توسط فقیهی فطن و پژوهشگری سترگ که امروز از ارکان اصلی حوزه های علمی به شمار می رود نوشته شده است.

«سیر حوزه های علمی شیعه» پاسخ به پرسش هایی است که از سوی یک پژوهشگر ایرانی مقیم فرانسه در سال ۱۳۵۷ هـ. ش به صورت مکتوب با حضرت آیت الله العظمی صافی در میان گذاشته شده بود و معظم له این سؤالات را پاسخ دادند.

این کتاب پیش از این توسط ناشر دیگری منتشر و تجدید چاپ گردیده و مورد استقبال اهل فضل واقع گردید.

ویراست جدید «سیر حوزه های علمی شیعه» در حالی تقدیم علاقه مندان

می‌گردد که برخی پاورقی‌ها و نیز تیرهای جدید، توسط پژوهشگر فرزانه، جناب استاد آقای باقری بیدهندی به آن افزوده گردید که در پایان کتاب تحت عنوان یادداشت‌ها و توضیحات آمده است.

هم‌چنین عناوین جدید که در متن اولیه کتاب نبوده و توسط ایشان اضافه شده در قالب [ ] مشخص گردیده است.

مطالعه این کتاب مفید و ارزشمند را - به عنوان یک راهنمای مناسب در

زمینه الگوها و منبع‌شناسی نظام تعلیم سنتی حوزه - به همه علاقه‌مندان علوم دینی و به ویژه به طلاب و دانشجویان فرهیخته، توصیه می‌کنیم.

مرکز تنظیم و نشر آثار

حضرت آیت الله العظمی صافی مدظله الوارف

ص: ۴

حمد و ثنای بی پایان خدای یکتا و بی همتا را که به زیور تمام کمالات آراسته و از همه نقصان ها و زشتی ها، منزّه و پیراسته می باشد. همان خدایی که برای معرفت خویش انسان را آفرید و از میان انسان ها، علمای راستین را بیش از دیگران اکرام نمود به طوری که آنان را باز گوینده احکام و شریعت خویش گردانید و مرتبه آنان را رفیع داشت و هر کسی را که با آن می نویسد، بر خون شهیدان برتری داد.

درود فراوان و همیشگی بر سید کائنات و مفرخ موجودات، پیامبر ختمی مرتبت، نثار و ارزانی باد.

و همچنین درود سرشار بر دوازده تن از اوصیا و جانشینان او، که اولینشان امیرالمؤمنین علیه السلام و آخرینشان حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف می باشند همواره و پیوسته مزید باد.

[۱]

و بعد خوانندگان عزیز قبل از خواندن این کتاب، به نکات زیر توجه فرمایید: مطالعات تاریخی به روشنی به ما نشان می دهند که «حوزه های علمیه» از عمده ترین نهادهای آموزش و اصیل ترین مراکز تعلیم و تربیت در تاریخ اسلام است که دارای پیشینه کهن و اسلبی ویژه می باشد و در راستای رسالت انبیا و برای تحقق اهداف آنان تشکیل شده است. بستری که عالمان دین در آن تربیت می شوند، از پیامبران نشأت می گیرد و روحانیون - که در دانش و سلوک، پای در جای پای آنان نهاده اند -

وارثان راه و روش پیامبران و ذاکران جهادها و شهادت های امامان اند.

عالمان دینی، ادامه دهندگان خط معصومان علیهم السلام و پاسدار میراث گرانبهای آنان اند و در طول تاریخ تکاملی و پرافتخار خود، همواره با مدد الهی و عنایات خاصه امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف منادی دین داری، سلوک معنوی، بصیرت اجتماعی، تبلیغ و تبیین شریعت اسلام بوده اند و دین را به خدمت پادشاهان، استعمارگران و دشمنان خلق درنیاورده و موانع استوار و محکم در برابر تجاوزات کفار بوده اند. روحانیت و حوزه های علمیه در گذشته و حال بزرگترین نقش را در حفظ و ترویج اسلام و دفاع از استقلال کشورهای اسلامی ایفا نموده اند و همواره ثابت کرده اند که تنها به مصالح عالی انسانی در ابعاد فردی و اجتماعی آن می اندیشند.

آنان در محیطی که سرشار از صفا، صمیمیت، و اخلاص، معنویت، زهد و قناعت است، به تعلیم و تعلم مشغول اند و به تربیت فرزاندانی شریعت شناس و پاکدامن مبادرت می ورزند.

دانش آموختگان حوزه ها به حکم وظیفه شرعی و برای تحقق بخشیدن به فرمان الهی بعد از مراجعت به زادگاه خود هر یک در حد توان و ظرفیت منطقه به انجام وظائف صنفی می پردازند و مؤدای «و لینذروا قومهم اذا رجعوا الیهم»^(۱) را محقق می سازند.

فعالیت حوزه ها علاوه بر تعلیم و تعلم و تبلیغ و تصنیف و تألیف، نگهداری دین از هرگونه تحریف، تأویل و شبهات تحریفگران و دین ستیزان، حضور فعال در متن جامعه و خدمت بی منت به مردم و دفاع از حریم پیامبران و امامان است

ص: ۸

۱- (۱) سورة توبه، آیه ۱۲۲..

حوزه های علمیه، خاستگاه اندیشه و تفکر اجتهادی و اصیل دینی و جایگاه عالمان وارسته و دانایان خداترس و بندگان معادباور خدا است که مانند آنها را در مراکز فرهنگی دیگر نمی توان سراغ گرفت.

در هر عصر، یکی از مراکز عمده حوزوی نظیر کوفه، نجف، بغداد، ری، قم و... حوزه مرکزی شیعه و کانون توجه دل های مشتاق معارف دین شده است.

این بنیاد توانمند علمی و فرهنگی به عنوان کانون گرم حرکت های انقلابی، جایگاهی بس والا و مهم داشته و گذشته روشن و درخشانی را پشت سر نهاده است. از دیرباز تا کنون، هر جا به نهضت و حرکت ضدّ ظلم و ستم و در خدمت امت مسلمان برخورد می کنیم، نام ونشانی از عالمان دین می یابیم که پیشرو و مشعل دار بوده اند تا جایی که بسیاری از آنها مورد انواع مشقت های طاقت فرسا قرار گرفته اند. بی تردید اگر جان فشانی ها و فداکاری ها و هجرت های روحانیت راستین (۱) و علمای مجاهد اسلام - که از صدر اسلام تا کنون در عرصه اجتماع و سیاست حضور داشتند - «و رساله های علمیه و عملیه خود را به دم شهادت و مرکب خون نوشته اند» نبود، میراث گران قدر علوم الهی به دست ما نمی رسید، یا از کید و زیان دشمنان در امان نمی ماند. «حوزه ها» همگام با زمان پیش رفته و با جذب معنوی خود که ناشی از روح بلند عالمان پرهیزکار، و مشعل داران هدایت است، هر ساله پذیرای انبوه دانشجویان علوم دینی در رشته های مختلف می باشد که با مجاهدت و بصیرت، همه جذایب های دنیوی را نادیده گرفته و برای آموختن «دانش دین» پا به نهاد عظیم علمی حوزه می گذارند و به فراگیری علوم حوزه مشغول می شوند تا با گذراندن دوره های بلندمدت یا کوتاه مدت تحصیلی در آینده به کار گسترش دین و دانش و فرهنگ اسلام دست زنند و به حفظ مبانی و ارزش های

ص: ۹

۱- (۱) نک: شهداء الفضیله، علامه امینی..

دینی پردازند و قوام بخش ایمان جامعه گردند.

زعامت حوزه های علمیه تشیع همواره با عالمان برجسته بود که عمری را در کمال خلوص و به دور از هواهای نفسانی سپری کرده و با همت بلند خود بار سنگین اداره حوزه را عهده دار شده و با برنامه ریزی و مدیریت صحیح در جهت رسیدن به وضع مطلوب در عرصه های گوناگون تلاش کرده اند.

ویژگی منحصر حوزه های شیعه استقلال از حکومت ها می باشد. از این رو تربیت یافتگان حوزه شخصیت هایی هستند آزاده و مستقل و در نقد حکومت ها شجاع و صریح اللهجه.

دانش آموختگان حوزه ها از لحاظ شأن و مقام و سطح آگاهی، به گروه های مختلف طبقه بندی می شوند و نقش آنان با توجه به میزان تقوا، توانایی و نفوذ بر مردم و شرایط خاص زمانی متفاوت است.

گل های سرسبد حوزه ها، عالمان ربانی و مراجع بزرگوار تقلید می باشند که به عنوان نایبان عامّ امام معصوم غائب عجل الله تعالی فرجه الشریف رسالت تبیین احکام دینی و راهنمایی امت را به عهده دارند. آنان، مشعل رهبری و هدایت جامعه را در دست گرفته و با همه فشارها و مشکلات، حوزه های علمیه را بر پا نگاهداشته و به تربیت دین پروران همت گماشتند و مردمان را از کوثر زلال معرفت خویش سیراب نموده اند. آنان در شکل گیری تمدن اسلامی و زندگی اجتماعی مردم و در رخدادهای و تحولات اجتماعی، نقش تعیین کننده و سرنوشت سازی داشته و دارند. و اوج این تأثیرگذاری را در نهضت اسلامی ایران که در بهمن ۱۳۵۷ به پیروزی رسید، می توان به روشنی دریافت.

بحمدالله حوزه ها در طول دوران حیات خود - به ویژه پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی - موفقیت های بسیار و دستاوردهای چشمگیر و خدمات بسیار داشته اند.

ارائه خدمات با امکانات اندک و دشمنان فراوان، خاصه در عصر اختناق سلاطین که برای محو حوزه ها و روحانیت با تمام نیرو بسیج شده بودند کار آسانی نبوده است و بی گمان اجر فراوانی دارد.

به رغم اهمیت فزاینده حوزه های شیعه و جایگاه روحانیت اصیل و در رأس آن، نهاد مرجعیت پس از انقلاب اسلامی ایران، سوگمندان باید گفت که پژوهش های قابل توجه در مورد تاریخ حوزه ها و مرجعیت، کمتر صورت گرفته است و حتی حوزویان جوان غالباً از ریشه و پیشینه خود بی اطلاع هستند.

[۲]

از روزهایی که مشغول نگارش «تاریخچه حوزه ها و مرجعیت شیعه» برای تدریس

در جامعه المصطفی العالمیه «مدرسه عالی امام خمینی (ره)» بوده ام، به کتابی با عنوان «سیر حوزه های علمی شیعه» برخورد کردم که به طور مختصر، به معرفی حوزه های دینی و چگونگی پیدایی و گستره فعالیت عالمان دین می پردازد که در عین اختصار، سودمند می نماید.

این کتاب به قلم شخصیت برجسته ای تألیف یافته که عمری در حوزه ها به تعلیم و تعلم و تصنیف گذرانده (۱) و همواره نسبت به حوزه و مسائل آن احساس مسئولیت نموده است و امروز که در استوارترین سنگر دفاع از شریعت (مرجعیت) قرار دارد این حس مسئولیت فزونی یافته است.

ص: ۱۱

۱- (۱) برای دریافت اطلاع از زندگانی مرجع عالیقدر آیت الله العظمی صافی ر. ک: شرح حال دانشمندان گلپایگان، ج ۱، ص ۱۳۵؛ گلپایگان در آئینه تاریخ، ص ۶۰۸ و ۴۱۳؛ لمحات به قلم آیت الله جعفر سبحانی، مقدمه، شرح حال آیت الله العظمی حاج شیخ لطف الله صافی به زبان عربی، چاپ دار القرآن الکریم قم؛ کتاب سال جمهوری اسلامی، گزارش دوره سوم؛ گلشن ابرار، ج ۶، ص ۲۹۲؛ گنجینه دانشمندان، ج ۲، ص ۱۸۹؛ طبقات اعلام الشیعه (قرن ۱۴)، ص ۳۳۱؛ الذریعه، ج ۲۲، ص ۳۶۷؛ اثر آفرینان، ج ۴، ص ۱۶؛ احکام نوجوانان؛ ارمغان صافی، ص ۶۵..

اهمیت این اثر وقتی بیشتر روشن می شود که دریابیم به دلیل ضعف بینش تاریخی یا علت های دیگر، توجهی به ثبت دقیق رخدادها و تاریخ حوزه ها نبوده است؛ از این رو، امروزه منابع فراوانی در این خصوص در اختیار نداریم!

سبب تألیف این اثر را، نویسنده بزرگوار در مقدمه کتاب آورده است.

این نوشته سال ها قبل، از سوی «انتشارات اسلامی» - وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم - انتشار یافته بود و به دلیل اختصار، احتیاج به افزوده هایی داشت. از این رو، با عنایت به نیازی که در این زمینه برای پژوهندگان و دانشجویان وجود داشت، پس از ویرایش مختصر و مشخص کردن حواشی مؤلف با ستاره و باقی گذاشتن آن در پانوش، حواشی خود را در بخش دوم کتاب آورده ایم.

[۳]

هیچ تردیدی نیست که تحشیه آثار ارزشمند نویسندگان و متفکران مشهور، از شیوه های دانش گستر و کوششی است فرخنده و سنتی است شایسته پیروی و دارای سابقه در تمدن اسلامی. با مراجعه به فهرسی چون الذریعه؛ کشف الظنون؛

مرآت الکتب؛ ایضاح المکنون؛ ایضاح الطریقه؛ راهنمای کتاب و کتب تراجم و رجال، با انبوهی از این گونه آثار مواجه می شویم.

امروزه این نوع فعالیت ها درباره آثار اندیشمندان اسلامی و شیعی معاصر، کمتر به چشم می خورد و حال آنکه اگر فرهیختگان با فروتنی به آثار دانشمندان و نوابغ بزرگ تحشیه زنند، ضمن ادای دین نسبت به پدیدآوردگان و احیای میراث شیعی، سنت حسنه علمای سلف نیز پاس داشته می شود. و کار ناچیز بنده نگارنده در همین راستاست.

[۴]

اینک که در پرتو تفضّل و عنایات خداوند کارساز بنده نواز، تجدید چاپ این کتاب

ص: ۱۲

جریان می یابد، بجاست تا مراتب شکر خالصانه خود را به پیشگاه با عظمت باری تعالی نثار آورده که خود توفیق آغاز داد و خود به پایان برد. چه می توان گفت جز اینکه به اتقان تمام بگویم:

به سعی خود نتوان برد، ره به گوهر مقصود خیال بود که این کار بی حواله بر آید

و ضمن دعای خیر و آرزوی توفیق و روزبهی، طول عمر با برکت استاد عظیم الشان که خوشه چین خرمن فضل و کمالش بوده ام - از درگاه الهی خواستارم.

دیر زیاد آن بزرگوار خداوند جان گرامی به جانش اندر پیوند

از اینکه یزدان پاک در دوران رنجوری و خانه نشینی توفیقم داد این تلاش متواضعانه را به عنوان دین ناچیز به حوزه ها تقدیم دارم، از صمیم قلب سپاسگزارم.

امید است پروردگار قادر مَنان توفیق خدمت هرچه بیشتر در شناساندن معارف عالیة اسلامی و میراث شیعی عطا فرماید و ما را در زمره متعهدین به اسلام و مسلمین قرار دهد.

الها مراکز حوزوی که مشوق هدایت و وسیله تبلیغ دیانت و تقویت باورهای دینی هستند از گزند حوادث بدخواهان حفظ و صیانت بفرما. آمین یا رب العالمین

ختم عمر خدایا به فضل و رحمت خویش به خیر کن که همین است غایه الآمال(۱)

قم: آشیانه آل محمد (ص)

بنده خدا: ناصر باقری بیدهندی

اول ذی الحجة ۱۴۲۹ / ۱۰ آذر ۱۳۸۷

ص: ۱۳

به عرض می‌رساند که مرقوم شریف عز و صول بخشید، از اینکه در پاریس اشتغالات علمی و بررسی و تحقیق را برگزیده‌اید، مسرور شدم. امید است در این راه موفق شوید.

در خصوص اطلاعاتی که حسن ظنّ جناب عالی موجب درخواست آن از حقیر شده است با وجود اشتغالات بسیار و قلت فرصت، طبق آنچه در حافظه دارم معروض می‌دارم و خواهشمند است آن را تکمیل نمایید. و اگر توضیحات بیشتر در این موضوع یا اطلاعات دیگر در مسائل اسلام و تشیع لازم شد یا در بحث‌هایی که در مجامع علمی آنجا مطرح می‌گردد، دانشجویان و اساتید و کسانی که پیرامون اسلام و تشیع، تحقیق و کاوش دارند اطلاعاتی خواسته باشند، مرقوم فرماید به قدر وسع و به شرط توفیق، در اختیارشان گذارده خواهد شد؛ ان شاء الله تعالی.

چند جلد تألیفاتم را که برای کتابخانه ملی پاریس خواسته‌اید فرستادم - ان شاء الله تعالی - بقیه را بعداً می‌فرستم.

والسلام علیکم ورحمه الله و برکاته

لطف الله صافی

۱: حوزه های علمی صدر اسلام

اشاره

ص: ۱۷

اطلاعاتی را در مورد حوزه های (۱) علمی در صدر اسلام بیان فرمایید.

پاسخ: اسلام از تعلیم و ارشاد، کار خود را آغاز کرد و تاریخ تعلیم و تربیت و ظهور حوزه های علمی در اسلام همان، تاریخ ظهور اسلام است.

چنان که می دانیم خورشید تابناک مکتب اسلام در مکه معظمه طلوع نمود و به نور افشانی و پخش علم پرداخت و پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله از قدم اول به هدایت افکار و بالا بردن سطح معلومات جامعه و کسانی که به آن حضرت می گرویدند همت گماشت و بعثت و رسالتش، بعثت و رسالت علم و تربیت بود. ایشان در مسجد الحرام و در مواقف و اماکن دیگر با نشر علم و آگاه کردن مردم، انجام وظیفه می فرمود.

در آیه شریفه:

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ. (۲)

اوست خدایی که میان عرب امی (که خواندن و نوشتن هم نمی دانستند) پیامبری بزرگوار از میان همان مردم برانگیخت تا بر آنان آیات وحی خدا را تلاوت کند و آنها را از لوث جهل و اخلاق زشت پاک

ص: ۱۹

۱- (۱) حوزه: کلمه حوزه یا حوزه های علمیه اصطلاحی است رایج در جهان به ویژه نزد شیعیان و به معنای مراکزی است که در آن به تدریس علوم دینی می پردازند. و به اصطلاح، آموزشگاهی است برای علوم دینی و قدیمی که تحت اشراف مجتهدین اداره می شود.

۲- (۲) سوره جمعه، آیه ۲..

سازد و شریعت کتاب سماوی و حکمت الهی بیاموزد که پیش از این، همه در ورطه جهالت و گمراهی بودند.

قرآن مجید صریحاً هدف بعثت رسول خدا صلی الله علیه و آله را در سه مورد خلاصه کرده است:

۱. تلاوت آیات خدا.

۲. تزکیه و تربیت نفوس.

۳. تعلیم کتاب و حکمت. بنابراین، تاریخ تأسیس حوزه تعلیم، تلاوت قرآن و تربیت مردم، متأخر از تاریخ بعثت حضرت رسول صلی الله علیه و آله و ظهور اسلام نیست.

ظهور اسلام؛ یعنی ظهور یک معلم و استاد الهی و آسمانی که به این امور قیام کند و انقلاب بزرگ تربیتی و علمی اسلام را آغاز نماید و این مدرسه و حوزه را که در طول قرون و مرور اعصار، صیت اسم و آوازه علم و دانش شاگردانش جهان را پر کرد، تشکیل دهد و این کاری بود که آن یگانه معلم آسمانی انجام داد و در جمع تمام معلمان بزرگ عالم بشری، موفقیتش بی نظیر شد.

در مکه معظمه، حوزه علمی اسلام، تحت رهبری پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله کار خود را آغاز کرد. در این حوزه - چنان که از سوره های مکیه و آیاتی که در مکه نازل شده معلوم می شود - بیشتر تعلیمات و مسائلی که مطرح و به مردم تعلیم داده شد مسائل الهیات، توحید، نفی شرک، ایمان به عالم غیب و جهان دیگر، نبوت، تاریخ انبیا فلسفه های تاریخ و استدلال بود و به اصطلاح، بیشتر مسائلی بود که جنبه زیربنایی داشت.

این مدرسه، سیزده سال با مشکلات، دشواری ها و کارشکنی های بت پرستان، جاهلان و دشمنان ترقی، رشد فکری و بیداری مردم مواجه شد و با وجود آزارها و شکنجه هایی که

به شاگردان این حوزه دادند و حتی روابط اقتصادی و اجتماعی خود را با آنها قطع کردند و جمعی از آنها را ناچار به ترک وطن و مهاجرت به حبشه نمودند، باز هم با موفقیت به کار خود ادامه داد و با آموختن علم، حکمت، تربیت، تزکیه و تلاوت آیات حق، بذر بزرگ ترین جنبش و حرکت فکری و علمی جهانی اسلام را در زمین دل ها کاشت و اسلام را از مدرسه و حوزه شروع نمود و آن را از تعلیم و تربیت، پی ریزی کرد.

پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در مدت سیزده سالی که در مکه معظمه به رسالت اشتغال داشت، وظیفه یک استاد دلسوز و مهربان را که با وجود تمام موانع می خواهد رفع جهل از شاگردانش بنماید، انجام داد، با این تفاوت که او یک استاد ساده نبود و مدرسه اش حد و مرزی نداشت، او می خواست تمام بشریت را از جهالت نجات دهد و در مکه مدرسه و حوزه ای بنا کند که جهانی و جاودانی باشد.

عمده دروس این مدرسه، همان تلاوت قرآن مجید بود که نخست پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله بر حاضران مجلسش تلاوت می فرمود و سپس آنها آن آیات را ضبط و حفظ کرده، می نوشتند و به دیگران نیز می رساندند.

محصول مدرسه و حوزه مکه مکرمه و مدرسه وحی محمدی، شاگردانی - و در درجه اول - شخصیتی، مانند علی علیه السلام و بعد هم افرادی مانند خدیجه، ابوذر، مقداد، عمار و ابن مسعود بودند که برخی از آنان بعدها عهده دار مناصب علمی، قضایی و غیره شدند.

بعد از هجرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله به مدینه منوره (۱)، حوزه علمی، فکری و سیاسی اسلام به مدینه طیبه منتقل شد و مسجد مدینه که به «مسجد النبی» (۲) معروف است بزرگ ترین مرکز تعلیم و تدریس شد و مسائل و معارف اسلامی اعم از عقاید و امور سیاست، اجتماع، اقتصاد، عبادت، معاملات، برنامه دفاع و جهاد، احوال شخصی، قضا و داوری، عمران، بهداشت، اخلاقیات و مسائل علمی دیگر در این مسجد مطرح

ص: ۲۱

۱- (۱) مدینه شهری است در شمال مکه که تقریباً نود فرسنگ از هم فاصله دارند، قبل از اسلام آن را «یثرب» و پس از هجرت رسول خدا صلی الله علیه و آله، «مدینه الرسول» نامیده شد. بعدها برای تخفیف «الرسول» آن را حذف کردند و «مدینه» گفتند.

۲- (۲) گفتنی است که تدریس و بحث در زمینه مسائل دینی و علمی حتی در عصر رسول خدا صلی الله علیه و آله هم منحصر و محدود به مسجد النبی نبود و در خود مدینه مساجد دیگری ولو کوچک و محدودتر از مسجد بزرگ نبوی فعالیت آموزشی داشتند. نک: فاتحه العلوم، چاپ قاهره، ص ۱۹.

می گشت و آیات قرآن مجید بر مردم تلاوت می گردید.

بعد از رحلت پیغمبر صلی الله علیه و آله نیز مسجد مدینه منوره مرکزیت خود را حفظ کرد و در آن حلقه های متعدد یا حوزه ها تشکیل می شد که طالبان علم با شرکت در هر یک از آن حلقه ها از صاحب آن حلقه استفاده می کردند و در واقع شاگردی و

تلمذ می نمودند که بعد از صحابه (۱)، مشاهیر سلسله تابعین (۲) و بعد از تابعین (۳) مشاهیر تابعین تابعین، از دیدن این حوزه و حلقه ها مشهور شدند.

علاوه بر مسجد مدینه طیبه، در هر کجا و هر منطقه ای که در حیطة اختیار مسلمانان قرار می گرفت یک مسجد که عملاً یک حوزه و مدرسه هم بود، بنا می شد و چون صحابه هم در این مناطق بودند، مسجد، محل درس و تعلیم می شد و روی هم رفته مسجد مدینه طیبه، مسجد الحرام و مساجد دیگر، حوزه ها و مدرسه های همگانی ای بودند که در آن هر کسی می خواست می توانست تلمذ نماید و بدون هیچ گونه تشریفاتی به مقامات بلند علمی نایل گردد.

از آنجا که در پاسخ به پرسش دوم نیز سخن از مسجد مدینه و حوزه های مسجدی به میان خواهد آمد به پاسخ پرسش دوم می پردازیم. فقط این نکته را اضافه می نمایم که علاوه بر آنچه که بیان شد، گواه بر اصالت اسلامی حوزه های علمی و اینکه تأسیس آن یک برنامه قرآنی است که در عصر رسول خدا صلی الله علیه و آله معمول به و اجرا شد در قرآن کریم است که:

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا

ص: ۲۲

۱- (۱) صحابه در اصطلاح به کسی اطلاق می شود که رسول خدا صلی الله علیه و آله را در حال اسلام دیدار و مدتی درک محضر حضرتش را نموده باشد. گفته شده که تعداد اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله بیش از ۱۱۴ هزار نفر بوده است که ۱۰۰ هزار نفر آنان، کلام حضرت را هم شنیده اند. نیز نک: الاصابه، ۱، ص ۴.

۲- (۲) تابعین جمع تابعی در اصلاح علم درایه و رجال به کسانی می گویند که خود پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را دیدار نکرده باشند و یا اگر دیدار کرد. در حال ملاقات مسلمانان نبوده ولی اصحاب آن بزرگوار را دیده و اسلام را درک و پذیرفته باشند. نیز نک: ریحانه، ۱، ص ۳۱۵.

۳- (۳) تبع تابعین به کسانی گفته می شود که هیچ یک از صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله را در حال اسلام ندیده باشد، اما تابعین را در حال اسلام ملاقات کرده باشد. نیز نک: موسوعه حياه التابعين و تابعيهم من كتب التراث، مقدمه.

از این آیه شریفه استفاده می شود که مسئله تربیت در علوم اسلامی و تحصیل و تعلم و تفقه در دین به صورت فردی و اجتماعی، و همچنین مسئله تبلیغ و اندازار، یک مسئله و موضوع مهم اسلامی و در کنار واجبات دیگر، بلکه فی الجمله مقدم بر آنهاست. (۲)

ص: ۲۳

۱- (۱) سورة توبه، آیه ۱۲۲. «و (هنگام جنگ) نباید مؤمنان همگی بیرون رفته، رسول را تنها بگذارند پس چرا از هر طایفه ای جمعی برای جنگ بیرون رفته، گروهی نزد رسول برای آموختن علم مهیا نباشند تا آن دانشی که آموخته اند به قوم خود بیاموزند که قومشان هم شاید خدا ترس شده از نافرمانی خدا حذر کنند؟» [مخفی نماند که آیه کریمه به صورت دیگر نیز ترجمه و تفسیر شده است.] ۱. ۱. بعضی چون مجاهد، جبایی، زمخشری و طبرسی در جوامع الجامع، «نفر» در هر دو فقره از آیه شریفه را برای تحصیل علم گرفته اند. نک: مجمع البیان، ج ۳، ص ۸۳؛ جوامع الجامع، ج ۲، ص ۹۲؛ الکشاف، ج ۲، ص ۳۲۲۰؛ روح المعانی، ج ۱۱، ص ۴۹.

۲- (۲) نیز آیه شریفه نفر (آیه ۱۲۲ سورة توبه) دلیل روشنی است بر بایستگی بنیان نهادن مراکز دین پژوهی و کانون های پرورشی مبلغان دینی. و به تبع هم بر لزوم برنامه ریزی، مدیریت، پشتوانه مالی و... دلالت دارد.

۲: حوزه های علمی شیعه

اشاره

ص: ۲۵

تاریخ و سابقه حوزه های علمی شیعه و نام و محل حوزه ها را بیان فرمایید.

پاسخ: به طور مقدمه عرض می شود که باید به این موضوع توجه داشت که تنها فرقه از فرق مسلمین که یک فرقه مستحدث نیست، «فرق شیعه»^(۱) می باشد که فرقه اصل و اصیل و پیروان کتاب و سنت و گروندگان متعهد اسلام می باشند.

[پیدایش تشیع]

این اسم از زمان پیغمبر صلی الله علیه و آله بر پیروان علی علیه السلام که زندگی، رفتار، گفتار و همه احوالاتش تجسم روح اسلام و معرف واقعیت اسلام، و وجودش امتداد هدایت پیغمبر و بعد از پیغمبر اولین اسلام شناس بود، اطلاق شد^(۲) تا مسلمانان راه اسلام را بشناسند و در بیراهه نیفتند.

این عنوان «شیعه» بر پیروان متعهد و ملتزم علی علیه السلام، مانند ابوذر، مقداد، سلمان و عمار از همان عصر اول اطلاق شد و فرقه های دیگر بعدها به وجود آمدند و بعد از آن فرقه ها، فرقه شیعه نیز طبعاً یک فرقه مشخص شد. و تمام تشخیص و امتیاز آن از سایر فرق این است که: اگر تمام اصحاب و مسلمانان در یک مسئله، نظر و رأی بدهند و علی علیه السلام رأی دیگری بدهد، شیعه همان رأی علی علیه السلام را می پذیرد و تنها آن را حق می داند و درباره سایر امامان نیز همین عقیده را دارد. و این عقیده ای است که اصالت و صحت آن با توجه به احادیث متواتر، ثابت و مسلم است که در اینجا فرصت

ص: ۲۷

۱- ((۱)) شیعه در این کتاب، بر پیروان متعهد و معتقدان ملتزم به امامت بلافضل حضرت علی علیه السلام و امامت یازده فرزندش صدق می کند که در زمان حیات رسول اعظم صلی الله علیه و آله و پس از آن با این عنوان شناخته می شدند.

۲- ((۲)) نیز نک: حاضر العالم الاسلامی؛ ج ۱، ص ۱۸۸؛ تاریخ ابن خلدون، ج ۳، ص ۲۳۴؛ خطط الشام، ج ۵، ص ۲۵۱؛ النظم الاسلامیه دکتر صبحی صالح، ص ۹۲؛ روح التشیع، ص ۲۰ سخن محمد عبدالله عنان.

بسط سخن در این موضوع و چگونگی پیدایش فرق دیگر نیست. (۱)

و - چنان که از جواب سؤال اول معلوم شد - سابقه حوزه های علمی شیعه، به عصر امیرالمؤمنین علیه السلام و بلکه با توضیحی که داده شد به عصر رسالت و مسجد مدینه می رسد و این حوزه ها در تمام ادوار حیات ائمه طاهرین علیهم السلام، تحت نظر و افاضات علمی و هدایت آن بزرگواران، شاگردان و اصحاب عالیقدرشان برقرار بود و در اشاعه علوم و خدمات بزرگ علمی، تبلیغ و تألیف کتاب از جمله، «اصول اربعمائه» (۲) فعال بوده و موفقیت های چشمگیری داشتند.

و هر کس بخواهد برخی از فارغ التحصیلان این حوزه های شیعی را در نشر علوم به طور عام و علوم اسلامی به طور خاص بشناسد، می تواند به کتاب: تأسیس الشیعه (۳)، تألیف علامه عالیقدر، مرحوم سید حسن صدر، و اعیان الشیعه، تألیف علامه عالی مقام مرحوم سید محسن امین (که در پنجاه جلد است) (۴)، و دوره الذریعه الی تصانیف الشیعه (۵)، تألیف: عالم بزرگ، مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی مراجعه نماید. (۶)

همچنین برای اطلاع از احوال علمای بزرگ و مدرسین شیعه در رشته های مختلف علمی نیز می توان به کتب نامبرده و کتاب های رجال مراجعه نمود.

این بزرگان، معدود نیستند و مشاهیر آنان نیز معدود نمی باشند که بتوان آنها را نام برد. اجمالاً در رشته های تفسیر، فقه، کلام، اخلاق، حدیث، رجال، تراجم، طبقات، تمیز مشترکات، درایه، تجوید، قرائت، نحو، صرف، ادبیات، تاریخ و غیره از علوم اسلامی و علمی که در بین مسلمین رواج یافت مانند: ریاضی، جغرافیا، هیئت، شیمی، فلسفه، طب، معماری، مهندسی و رشته های دیگر، علمای نامدار شیعه بسیار بوده اند و برخی از آنان از نوابغ عالم به شمار می روند و عالم اسلام به وجودشان افتخار می کند.

جمعی از این مردان عالیمقام در راه خدمت به علم و حقیقت، مبارزه با اهل باطل و بدع

ص: ۲۸

۱- (۱) سیمای فرزندگان، تاریخ حصر مذاهب فقهی در چهار مذهب و تاریخ حصر الاجتهاد و مفاهیم القرآن استاد سبحانی، ج ۳ در این بحث مفید است.

۲- (۲) اصول اربع مائة (اصول چهارصد گانه) اصطلاحی است به چهار صد کتاب حدیثی که جامع تعدادی حدیث از معصومین علیهم السلام است که خود از کتاب دیگری برگرفته نباشد، و بدون واسطه از امام علیه السلام یا از قول راوی از معصوم نقل شده باشد به کار می رود. این سری از مکتوبات حدیثی پایه های اساسی معارف شیعه و مایه تألیف مهم ترین جوامع حدیثی شیعه به شمار رفته اند و قدمای اصحاب آنها را مأخذ اصلی و مرجع حقیقی روایات اهل بیت علیهم السلام می دانستند که نسبت به سایر کتب حدیثی از جایگاه ارجمند و ارزشی و الایی برخوردارند. توضیح بیشتر در «پژوهشی در اصول اربع مائة و مصنفین آنها» از راقم سطور، و مقباس الهدایه، ج ۳، ص ۲۶؛ مستدرکات مقباس الهدایه، ج ۶، ص ۲۱۳؛ اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۹؛ کتاب اصول الحدیث از عبدالهادی فضلی، ص ۴۸؛ مجله علوم حدیث، ش ۱۷، ص ۶۹؛ اتان

گلبرگ، ترجمه کاظم رحمتی؛ الذریعه الى تصانيف الشيعة، ج ۲.

۳- (۳) کتاب تأسیس الشیعه توسط آقای ع. مشتاق عسکری محلاتی با عنوان «شیعه بنیان گذران فرهنگ اسلام» به فارسی ترجمه و به وسیله دار الکتب الاسلامیه منتشر شده است. مؤلف، کتاب دیگری به نام الشیعه و فنون الاسلام دارد که مختصر کتاب قبلی است. (و اخیراً با تحقیق آقای سید مرتضی میرسجادی در قم تجدید چاپ شده است) و تاکنون دو ترجمه جداگانه به فارسی از آن وجود دارد. نیزنک: مختصر الکلام فی مؤلفی الشیعه من صدر الاسلام از سید شرف الدین عاملی و کتاب الشیعه الامامیه و نشأه العلوم الاسلامیه از دکتر علاءالدین سید امیر محمد قزوینی. یکی از مجلدات این کتاب به فارسی ترجمه شده و فرزند برومند مؤلف بر کتاب مستدرکی نوشته که در بیروت به چاپ رسیده است.

۴- (۴) اعیان الشیعه، تألیف سید الاعیان امین حسینی عاملی (ح ۱۲۸۳-۱۳۷۱) جامع تراجم بزرگان شیعه از صدر اول تا امروز است و اصحاب، تابعین، تابعین و علما اعم از روات، محدثین، قراء، مفسرین، فقها، حکما، متکلمین، منطقیین، ریاضیدانان و نحویین را شامل است. ۵۶ جلد است. درباره زندگی مؤلف توانای کتاب - که از مفاخر علماء ما است - نگارنده مقاله ای در مجله مشکوه نوشته است علاقه مندان مراجعه فرمایند.

۵- (۵) فهرست کتاب های شیعه از صدر اسلام تا زمان تألیف است. تعداد کتاب هایی که با نام و نشان و ذکر مؤلف، در این فهرست بزرگ آمده بالغ بر ۶۸ هزار جلد کتاب می باشد. مؤلف (۲۵ ذی القعدة سال ۱۳۲۹ ق به تألیف آن پرداخته است). این اثر نفیس به اهتمام آقای محمد آصف فکرت، ترجمه و تلخیص شده و با عنوان «مصنفات شیعه» در دست انتشار است. انگیزه نگارش تأسیس الشیعه و الذریعه، کلام جرجی زیدان در تاریخ آداب اللغة العربیه، ج ۲، ص ۱۴۴ بوده است. نیزنک: مقدمه الذریعه، ج ۱. الذریعه مستدرک هم دارد.

۶- (۶) شرح حال آیت الله شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۳-۱۳۸۹) را در مجله نور علم آورده ایم. نیزنک: معارف الرجال، ۲، ص ۱۸۶؛ شیخ الباحثین آغا بزرگ الطهرانی از شهید عبدالرحیم محمد علی، شیخ آقا بزرگ تهرانی استاد محمد رضا حکیمی.

و نادانی ها و سیاست های جبار و ضد اسلامی که به نام اسلام معرفی می شد، شهید شدند که کتاب «شهداء الفضيله» (۱) را می توانید به عنوان نمونه ملاحظه فرمایید.

اگر نگوییم همه، می توانیم بگوییم اکثر آنها علمای شیعه، صاحب فضائل ممتاز معنوی و اخلاقی و در زهد و تقوا کم نظیر بوده اند.

بعد از این مقدمه، به تاریخ حوزه های شیعه و سوابق و محل آنها می پردازیم:

[تاریخ حوزه A] های شیعه

چنان که بیان گردید اولین حوزه ای که در اسلام تأسیس شد، حوزه مکه معظمه و دومین حوزه، مدینه طیبه بود که بر اساس مدارکی که در دست داریم این دو حوزه را باید سابقه و بنیاد حوزه های شیعی بشماریم، هرچند که به یک حساب، تمام حوزه های عالم اسلام به این دو حوزه برمی گردند و از آنها مایه می گیرند و فروغ آن دو حوزه به شمار می آیند.

و این دو حوزه مبدأ هزاران حوزه ای است که در یمن، حجاز، عراق، شام، مصر و سایر کشورهای آفریقا، اندلس، اسپانیا، ایران، ماوراء النهر، ترکستان، ترکیه، قفقاز، هند، پاکستان، بنگلادش، اندونزی، چین، مالزی، افغانستان و دیگر کشورها گشایش یافتند.

اما رابطه حوزه های تشیع با این دو حوزه، مانند تنه درخت با ریشه آن است و در واقع حوزه های شیعی، به ویژه در عصر ائمه طاهرین علیهم السلام امتداد واقعی آن دو حوزه می باشند. حوزه های شیعی توانستند اصالت آن دو حوزه را حفظ و اسلام را از تحریف، تغییر و از دستبرد زمامداران جبار نجات دهند.

بعد از رحلت پیامبر اعظم اسلام صلی الله علیه و آله حوزه مدینه به مرکزیت خود باقی ماند و اگرچه تنی چند از صحابه نیز با روایت یک سلسله احادیث، خود را وارد این حوزه

ص: ۲۹

۱- (۱) یکی از آثار علامه شیخ عبدالحسین امینی است که با عنوان «شهیدان راه فضیلت» به فارسی ترجمه شده و زندگینامه ۱۳۰ شهید عالم شیعه از قرن ۴ تا ۱۴ هجری است و مستدرکی نیز دارد که در گنجینه شهاب، دفتر چهارم، ۱۵۹ به بعد آمده است. این اثر در مقام رد شبهه موسی جار الله وهابی که گفته بود شیعه شهیدی در راه اسلام نداده است، نگاشته شد.

کرده بودند(۱) و سیاست هم از آنها تا حد امکان، ترویج و تأیید می کرد لیکن از جهت اینکه شخصیتی مانند علیعلیه السلام در مدینه امامت داشتند علاوه بر

اینکه همگان از علوم ایشان استفاده می کردند، شاگردان خاصی نیز داشتند که در اسلام شناسی و بینش اسلامی و اطلاع از تفاسیر و معارف قرآن و تشخیص احادیث صحیح از احادیث مجعول، ممتاز و برجسته بودند و مایه روح و اعتبار این حوزه شیعی بودند تا آنجا که دانشمندانی مانند ابن ابی الحدید، همه علمای اسلام را با واسطه یا بلا واسطه شاگرد امیرالمؤمنین علیه السلام می شمارد.(۲)

[حوزه درسی امام حسن و امام حسین]

در عصر حضرت امام حسن مجتبی و امام حسین، سید الشهداء علیهماالسلام نیز حوزه شیعه در این شهر ادامه داشت و هر یک از این دو امام در مسجد مدینه، حلقه علمی داشتند که مردم از دور و نزدیک در آن حلقه شرکت می کردند.

ابن صباغ مالکی نقل می کند که مردی وارد مسجد مدینه منوره شد، دید شخصی از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل حدیث می نماید و مردمی گرد او جمع شده اند. نزد او آمده و از او پرسید: «اخباری عن شاهد و مشهود؟»(۳)؛ مراد از شاهد و مشهود چیست؛ مرا با خبر ساز؟

پاسخ داد: «شاهد، روز جمعه و مشهود، روز عرفه است.»

آن مرد [که ظاهراً آن جواب را کافی ندانسته بود] نزد شخص دیگری رفت که او هم در مسجد، حدیث می گفت. در مورد او نیز از شاهد و مشهود پرسید. او جواب داد: «شاهد، روز جمعه و مشهود روز نحر (عید قربان) است.»

ص: ۳۰

۱- (۱) اگر خواسته باشید این گروه را بشناسید می توانید به طور نمونه به کتاب شیخ المصیره [محمود ابوریه] و کتاب ابوهیره [اثر سید اشرف الدین عاملی] رجوع نمایید..

۲- (۲) نک: شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱، مقدمه.

۳- (۳) البروج: ۳.

آن شخص آن دو را رها نمود و نزد شخص ثالثی که نوجوان بود و چهره ای درخشان داشت و از پیغمبر صلی الله علیه و آله حدیث می فرمود آمد و همان سؤال سابق را تکرار نمود.

آن نوجوان فرمود:

أما الشاهد، فرسول الله صلی الله علیه و آله و اما المشهود، فيوم القيامة اما سمعته عزوجل يقول:

يا ايها النبي انا ارسلناك شاهداً و مبشراً و نذيراً (۱)

فقال تعالى: وَ ذلِكَ يَوْمٌ مَّجْمُوعٌ لَّهُ النَّاسُ وَ ذلِكَ يَوْمٌ مَّشْهُودٌ (۲)

مراد از شاهد، رسول خدا صلی الله علیه و آله و مراد از مشهود، روز قیامت است؛ سپس - برای او به قرآن مجید استشهاد نمود و فرمود: آیا نشنیده ای که خداوند عزوجل می فرماید: «ای پیغمبر! ما تو را شاهد و مژده دهنده و ترساننده فرستادیم» و فرمود: «این روزی است که مردم از برای آن، گرد آورده می شوند و این روز «مشهود» است.»

مرد از شخص اول پرسید که کیست؟ گفتند: «ابن عباس است.» از دومی پرسید، گفتند: «ابن عمر است.» از سومی سؤال کرد، گفتند: «حسن بن علی بن ابی طالب علیهم السلام است.» (۳)

ص: ۳۱

۱- (۱) اشاره به سوره احزاب، آیه ۴۵.

۲- (۲) سوره هود، آیه ۱۰۴.

۳- (۳) الفصول المهمه، ابن صباغ مالکی، ص ۱۶۰. [تفسیر الوسیط از واحدی (مخطوط، ۶۹ ق ۲۷۶)، ذیل آیه ۴۵ سوره احزاب، کشف الغمه، ۱، ص ۵۴۳، چاپ ایران و ۲، ص ۱۶۹، چاپ بیروت].

عقاد، در مود حوزه و حلقه افاده و افاضه حضرت امام حسین علیه السلام ضمن توصیف و تعظیم از وقار و مهابت آن حضرت، از معاویه نقل می کند که: این مهابت را از آن امام بزرگوار شناخته بود و برای مردمانی از قریش که عازم مدینه بودند، امام را چنین توصیف می کرد:

إذا دخلت مسجد رسول الله فرأيت حلقه فيها قوم كأنّ علي رؤوسهم الطير فتلك حلقه ابي عبدالله(۱)

وقتی وارد مسجد رسول خدا صلی الله علیه وآله شدی و حلقه (حوزه) ای را دیدی که در آن همگان در نهایت سکوت و توجه به صاحب حلقه هستند آن حلقه، حلقه ابي عبدالله علیه السلام است.

پس از این دو بزرگوار نیز حوزه شیعه در مدینه همچنان باقی بود و امام زین العابدین علیه السلام آن را رهبری می فرمود تا در عصر حضرت امام محمد باقر علیه السلام و بعد هم در عصر امام جعفر صادق علیه السلام دارای رونق و اهمیت بسیار شد که می توان گفت تمام شهر مدینه به یک مدرسه تبدیل شده بود و در عصر حضرت صادق علیه السلام مسجد و حوزه علمی مدینه منوره یک دانشگاه کامل و تمام عیار بود که در آن علاوه بر تمام علوم اسلامی، رشته های مختلف علمی دیگر حتی شیمی، تشریح، علم و ظایف الاعضاء، گیاه شناسی، هیئت و غیره تدریس می شد.

و حضرت صادق علیه السلام شاگردان برجسته و نامداری تربیت کرد که بعداً هر کدام، خود از اساتید مدرسه اسلام شدند که ابن عقده(۲) چهار هزار نفر از آنها را نام برده(۳) و از هر یک علم و حدیثی روایت کرده است؛ از جمله جابر بن حیان، پدر علم شیمی - که در

ص: ۳۲

۱- (۱) ابوالشهداء الحسين بن علي (عليه السلام)، عقاد، ص ۵۸..

۲- (۲) نامبرده حافظ ابوالعباس بن عقده زیدی همدانی کوفی (م ۳۳۳ ه -) است.

۳- (۳) نک: تاریخ الکوفه براقی، ص ۴۰۸؛ وسائل الشیعه، ج ۲۰، ص ۷۲؛ تاریخ الفقه الشیعی، ص ۳۵؛ الامام الصادق علیه السلام، از اسد حیدر، ج ۱، ص ۶۷؛ الارشاد، ۲۷۱.

غرب شهرت تمام دارد - یکی از شاگردان مدرسه جعفری مدینه است. (۱)

[حوزه فقه]

از شهرهایی که در صدر اسلام در آن حوزه علمی شیعه تأسیس شد، یکی کوفه بود که مسجد آن مانند یک مدرسه بزرگ در عالم اسلام جلوه کرد. این مسجد یا جامع اعظم - که تاریخ آن بسیار با اهمیت و جالب است - در عصری که امیرالمؤمنین علی علیه السلام در آن اقامت کردند (۲) مرکز علم و نشر معارف اسلامی گردید و در رشته الهیات، تعالیم سیاسی، آیین مملکت داری و دستورات اخلاقی، انسانی و تفسیر و تفهیم حقوق بشر، علوم و مسائلی به مردم آموخت که تا آن عصر بی سابقه بود و امروز هم زنده است و همیشه زنده خواهد بود.

در عصر حضرت صادق علیه السلام این مسجد، مدرسه ای شد که تنها از حسن بن علی و شاء (۳) روایت است که: در مسجد کوفه، نهصد شیخ (محدث) را درک کردم که همه از جعفر بن محمد (امام صادق علیه السلام) نقل حدیث و علم می کردند و همه می گفتند: «حدثنی جعفر بن محمد».

البته در کنار مساجد، در منازل علما نیز مجالس درس و آموزش حدیث برپا بوده است و به تدریج مدارس و دارالعلم ها بنیاد گردید.

[حوزه بغداد]

و در برهه مهمی از عصر خلفای بنی عباس، بغداد نیز مقر یکی از بزرگ ترین

ص: ۳۳

۱- (۱) جابر بن حیان - بر حسب آنچه در ترجمه و شرح زندگی او نوشته اند - هزار کتاب تألیف دارد که برخی از آنها در کتابخانه پاریس موجود است. [مؤلف محترم در اثر جداگانه به معرفی جابر بن حیان پرداخته است و بنده نیز کتابی با عنوان «جابر بن حیان پدر شیمی» تألیف کرده که در قم به چاپ رسیده است].

۲- (۲) در سال ۳۶ ه - ق امیر المؤمنین علیه السلام به کوفه منتقل شد. نک: الاخبار الطوال، ۱۵۲؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۳۰؛ طبری، ج ۳، ص ۱۰۲.

۳- (۳) نامبرده حسن بن علی بن زیاد و شاء - از اصحاب امام رضا علیه السلام و از محدثان بزرگ است - و سخن خود را درباره مسجد کوفه و درس امام صادق علیه السلام در آنجا برای ابن عیسی قمی نقل کرده است. نک: رجال نجاشی (ترجمه الوشاء)، ص ۳۱؛ اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۶۶۱.

حوزه های علمی شیعه بود. دانشمندانی مانند شیخ مفید^(۱) که مقام بلند علمی او در دنیای اسلام مشهور است و همچنین کلینی^(۲)، که ایرانی و اهل ری بوده، از رهبران و اساتید این حوزه بوده اند.

کلینی صاحب جامع کافی^(۳) است که این کتاب یکی از کتب چهارگانه حدیث شیعه، معروف به کتب اربعه است. و مهم تر این بود که این حوزه از سال ۲۶۰ تا ۳۲۷ هجری تحت نظارت چهار تن از مشاهیر علما که نیابت خاصه حضرت صاحب الزمان ارواح العالمین له الفداء را داشتند^(۴) قرار گرفت و ایشان کارهای تحقیقات علمی را دنبال می کردند.

یکی از خاندان های مهم و مشهور علمی این دوره، خاندان نوبختی یا بنی نوبخت بودند.

سرانجام بعد از فتنه هایی که در بغداد به تحریک متعصبان اهل سنت و سیاستمداران وقت، مانند طغرل بیگ سلجوقی علیه شیعه و علیه مردم محله شیعه نشین بغداد به نام کرخ بر پا گردید کتابخانه کم نظیر شیعه و دارالکتب بنی شاپور که ابو نصر شاپور بن اردشیر^(۵) وزیر بهاء الدوله، پسر عضد الدوله دیلمی آن را بنا کرده بود، به آتش کشیده شد.^(۶)

این کتابخانه شیعه که یاقوت حموی در معجم البلدان می گوید: در دنیا نیکوتر از آن نبوده و کتاب هایش به خط پیشوایان و بزرگان بوده است در سال ۳۸۱ هجری تأسیس و دارالعلم نامگذاری شده و موقوفاتی برای آن وقف شده بود، هفتاد سال

مورد استفاده بود تا با ورود طغرل بیگ به بغداد در سال ۴۵۱ هجری به آتش کشیده شد و ده هزار جلد کتاب از نفایس کتب - و از جمله گفته شده است حاوی صد جلد قرآن مجید به خط بنی مقله^(۷) بوده است - در آتش ظلم طغرل بیگ و متعصبان نادان، از میان رفت. و دامنه فتنه

ص: ۳۴

۱- (۱) شیخ مفید (۳۳۶ یا ۳۳۸-۴۱۳ هـ) - محمد بن محمد معروف به ابن معلم، بنی انگذار شیوه اجتهادی در فقه امامیه و از سرآمدان و فرهیختگان عرصه دانش کلامی و پدید آورنده آثار ماندگار در زمینه های مختلف علوم اسلامی است. شیخ طوسی (ره) درباره وی گفته است: «او نزدیک به دویست تألیف دارد.» از سوی دانشمندان شیعه و سنی توثیق شده است.

۲- (۲) نامبرده محدث نامی و فقیه مشهور شیعه محمد بن یعقوب بن اسحاق، معروف به کلینی (م ح ۳۲۹) است که نجاشی درباره اش می نویسد: او در عصر خود، شیخ و پیشوای شیعه درری بود و حدیث را از همه بیشتر ضبط کرده و بیش از همه مورد اعتماد است. کلینی از محضر پنجاه استاد بهره برد و خود شاگردانی تربیت کرد. کلینی مؤلف نخستین کتاب از کتب اربعه شیعه می باشد همگان بر وثاقت و امانتداری وی اذعان دارند. شرح حال شیخ در منابع رجالی و تاریخی بسیاری آمده است.

۳- (۳) کتاب شریف کافی مهم ترین مرجع استنباطات فقهی و عقیدتی است که در هشت جلد تألیف شده است و مشتمل بر ۱۶۱۹۹ حدیث می باشد که نویسنده برای تألیف آن بیست سال وقت گذاشته است. کافی سه بخش دارد: اصول، فروع، روضه. دانشمندان شیعه بر کافی شروح و حواشی چندی نگاشته اند. نک: الذریعه، ج ۱۳، ص ۲۶-۲۸؛ مقدمه کافی، ۳۰ الی ۳۴.

۴- (۴) نواب خاصه عبارتند از: ابو عمر، عثمان بن سعید عمروی، ابو جعفر محمد بن عثمان بن سعید عمروی؛ ابوالقاسم،

حسین بن روح نوبختی، ابوالحسن علی بن محمد سمری. خاندان نوبختی یکی از خانواده های اصیل ایرانی است که داخل اسلام شدند و به مذهب تشیع گرائیده اند و هم از جهت ترویج علوم، معارف و هم از حیث حمایت از دین و دفاع از مذهب موجب تقویت بنیه اسلام شدند. درباره خاندان نوبختی نک: خاندان نوبختی عباس اقبال آشتیانی، انتشارات طهوری، تهران ۱۳۵۷ ش، و تاریخ تشیع، ج ۲، ص ۱۸۱ به بعد. آل نوبخت عباس اقبال، ترجمه به عربی علی هاشم اسدی، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس. تاریخ علوم اسلامی، ص ۴۹.

۵- (۵) شاپور بن اردشیر (۳۳۶-۴۱۶ هـ) دانشمند بزرگ و مردی با کفایت و درایت و وزیر کاردان و شایسته و شیعه مذهب بود. شاعران بسیاری مدحش کرده اند از جمله ابوالعلائی معری. نک: و فیات الاعیان، ج ۱، ص ۱۹۹-۲۰۰.

۶- (۶) این کتابخانه در محله شیعه نشین کرخ بغداد به گونه «بیت الحکمه» - که به وسیله هارون الرشید ساخته شده بود - در سال ۳۸۳ ق احداث شد نک: المنتظم، ج ۱۵، ص ۱۷۲. محمد کرد علی کتاب های آن را بالغ برده هزار جلد از نفیس ترین آثار بر شمرده. نک: خطط الشام، ج ۶، ۱۸۵؛ کتاب و کتابخانه در اسلام از کاظم مدیرشانه چی، ص ۸۴ به بعد.

۷- (۷) ابن مقله نامش محمد و کنیه اش ابوعلی است و از مشاهیر وزرا و خطاطان بوده، خط بدیع «نسخ» را اختراع کرده و شهرت فوق العاده ای دارد نیاکانش اهل فارس بودند شاعر گوید: فصاحه سحبان و خط ابن مقله و حکمه لقمان و زهد ابن ادهملو اجتمعت فی المرء و المرء مفلسفلیس له قدر بمقدار درهمنک: الاعلام ۲۷۳/۶، ریحانه، ج ۸، ص ۲۲۷؛ معجم المؤلفین، ج ۱۰، ص ۳۱۹؛ دهخدا، ۱، ص ۳۱۲؛ مجله الاستازه، ۵، ص ۱۹۹ و ۱۹۷-۲۲۲؛ مقاله ابتسام مرهون الصفار، عنوان: ابن مقله و زیاده الخط العربی.

آن چنان توسعه یافت که بزرگترین عالم جهان اسلام در آن عصر، شیخ طوسی (۱) پس از اهانت‌های بسیار به جوار مرقد حضرت امیرمؤمنان علیعلیه السلام، نجف اشرف مهاجرت کرد.

[حوزه نجف]

از آن تاریخ تا به حال نجف اشرف، پایگاه و مرکز تحقیقات و بررسی‌های علمی و مقر حوزه بزرگ شیعه گردید و محققان و نوابع نامداری را در مرور اعصار در خود پرورش داد (۲) که آثار و تألیفات بزرگی در رشته‌های مختلف از خود به یادگار گذاردند و در همین عصر حاضر نیز از مفاخر عالم اسلام به شمار می‌رفتند.

[حوزه حله]

در کنار این حوزه، حوزه بزرگ دیگری در عراق به نام حوزه حله (۳) چهره درخشانی داشت اگرچه در استمرار و دوام، هم پایه حوزه نجف اشرف نگردید، اما در اعصاری که جلوه کرد، نامدارترین علمای اسلام و شیعه را به دنیا تحویل داد؛ از جمله ابن ادریس، محقق، علامه فخرالمحققین و سید ابن طاووس.

[حوزه حلب]

حوزه دیگری نیز در حلب - که یکی از شهرهای (۴) معروف سوریه است و برخی مشاهد شیعه در آن قرار دارد - وجود داشت که فقهای بزرگ آن هنور هم شهرت دارند و تألیفاتشان مورد استفاده است.

[حوزه جبل عامل]

علاوه بر اینها حوزه جبل عامل در لبنان را نیز که تا امروز باقی است باید از حوزه‌های

ص: ۳۵

۱- ((۱)) زعیم شیعه جعفری بنیانگذار حوزه نجف، شیخ الطائفه ابو جعفر محمد بن حسن بن علی طوسی (۳۸۵-۴۶۰) از ستارگان درخشان و یکی از بزرگترین فقها و مجتهدان شیعه است که در حدیث، فقه، اصول، تفسیر، کلام و رجال سرآمد روزگار بود و در طوس خراسان (در سال ۳۸۵ ق) دیده به جهان گشود، و در سال ۴۰۸ به عراق کوچ کرد و در آن سامان از درس شیخ مفید و سید مرتضی استفاده کرد و درخشید. بعد از سید مرتضی مشعلدار شیعه شد. کتاب‌های فراوانی در علوم مختلف (۵۰۰ جلد) به رشته تحریر در آورد و کرسی درس داشت. در علم و عمل جامع کمالات انسانی بوده است. دو کتاب از چهار کتاب معتبر و مهم شیعه که در استنباط احکام دین مأخذ و مرجع است، تألیف اوست. شیخ در سال ۴۲۵ ق در سن ۷۵ سالگی به رحمت ایزدی پیوست و بنابر وصیتش، در خانه اش به خاک سپرده شد. بعدها با تبدیل آن خانه به مسجد، مرکز تدریس و عبادت قرار گرفت.

۲- ((۲)) علامه سید محمد غروی از قرن پنجم هجری تاکنون بیش از هزار و صد عالم و دانشمند نامی را که در نجف به تحصیل و تدریس مشغول بوده اند نام برده است نک: مع علماء النجف الاشرف، ج ۱ و ۲.

۳- (۳) حوزه حله در سده ششم پر رونق بوده است.

۴- (۴) حلب دومین شهر پرجمعیت سوریه است که امروز در شمال جمهوری سوریه واقع است و بارها از طرف سلسله های مختلف، مرکز حکومت بوده است.

مهم شیعه برشمرد. از این حوزه نیز مردان بزرگی مانند شهید اول و شهید

دوم که هر دو صاحب آثار و تألیفات ارزنده ای می باشند و آراء علمی آنها هم اکنون در محافل علمی مورد نظر است، برخاستند.

در تاریخ حالات علمای این حوزه، کتابی تألیف شده به نام امل الآمل (۱) فی علماء جبل عامل که اخیراً طبع آن تجدید شده و مستدرکی هم بر آن نوشته شده است.

منطقه جبل عامل از زمانی که عثمان، ابوذر را به شام تبعید نمود تا به حال در ولایت و تشیع اهل بیت، پایدار مانده اند. (۲)

حوزه های دیگری نیز در مناطق شیعه نشین مانند یمن، بحرین، بعلبک، سبزوار، آوه (۳)(۴)، کاشان، شیراز، هرات و مشهد مقدس، که اکنون نیز با عظمت بوده و با مدارس متعدد و شاید بالغ بر سه هزار طلبه (۵) برقرار است، به وجود آمد.

و از جمله «حوزه اصفهان» در عصر صفویه موقعیت بسیار درخشانی یافت که فلاسفه، حکما، فقها، محدثین، ریاضی دان ها و کیهان شناسان بزرگی از آن ظاهر شده اند.

اجمالاً در غالب، بلکه تمام شهرهای شیعه نشین کشورهای اسلامی، حوزه های علمی کوچک و بزرگ برقرار بوده است.

[حوزه سیار]

و جالب این است که شیعیان تا آنجا در بسط علوم و اشاعه معارف پیش رفتند که برای

ص: ۳۶

۱- (۱) نام این کتاب امل الآمل فی علماء جبل عامل یا تذکره المتبحرین فی علماء المتأخرین اثر محمد علی عاملی معروف به شیخ حر عاملی است که در دو بخش تنظیم شده است: بخش اول کتاب در بردارنده شرح زندگانی علمای جبل عامل، و بخش دوم آن به زندگی علمای غیر عاملی پس از شیخ طوسی اختصاص یافته است. تنی چند از رجالیان و محققان بر آن، «استدراک»، «تکمله»، «تتمیم» نگاشته اند که ما نام همه آنها را در کتاب «درآمدی بر منبع شناسی تراجم علمای شیعه» آورده ایم.

۲- (۲) نک: خطط الشام، ج ۶، ص ۱۲۶؛ مکتبه النوری دمشق؛ تاریخ الشیعه؛ دائرة المعارف الشیعیه، ج ۱۲، ص ۲۱؛ امل الآمل، ج ۱، ص ۱۳؛ اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۲۵؛ موسوعه طبقات الفقهاء، ج ۲، ص ۳۸۳؛ جبل عامل فی التاریخ، ج ۱، ص ۵۴؛ ابوذر الغفاری از شیخ محمد جواد آل فقیه، ص ۷۸.

۳- (۳) در معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۷۹ مذکور است که در آوه کتابخانه ای وجود داشته که در دنیا از آن بزرگ تر نبوده است.

۴- (۴) به گزارش کتاب النقص چندین مدرسه مهم در آوه وجود داشته است. درباره تاریخ این شهر نک: مروری بر جغرافیای

تاریخ آوه، مهد تشیع در ایران از محسن الویری، ص ۱۹۹؛ آوه دومین کانون تشیع در ایران از حسن جلالی عزیزیان.
۵- (۵) اکنون تعداد طلاب مدارس مشهد به مراتب بیش از این رقم است. آمارهایی که در این نامه آمده است تقریبی است
و مربوط به قبل از پیروزی کامل انقلاب اسلامی است. اکنون بحمد الله پس از سیزده سال که از پیروزی انقلاب اسلامی می
گذرد در اکثر یا هم شهرهای ایران و حتی در بعضی قصبات و روستاها، حوز علمیه تشکیل شده است. [افزود مؤلف محترم،
برای چاپ اول کتاب، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۷۰ ش].

اولین بار در جهان، «حوزه سیار» و «مدرسه سیار» تأسیس کردند. این مدارس سیار، تحت زعامت و رهبری علمی علامه حلی بود. (۱)

[حوزه ری]

چنان که از کتب تراجم استفاده می شود، در قرن سوم و چهارم، ری نیز مقر یکی از حوزه های علمی شیعه بوده است. قریه دوریست (طرشت) - که هم اکنون جزء شهر تهران شده - مقر اصلی این حوزه بوده است. و از جمله علمای بزرگ این حوزه شیخ ابو عبدالله جعفر بن محمد دوریستی بوده است که خواجه نظام الملک - بانی مدرسه نظامیه بغداد و نیشابور - هر هفته دو روز برای استفاده از علوم و حوزه درس او، از ری به قریه طرشت می رفت. (۲)

[الازهر و جامعه القرویین]

ناگفته نماند که دو جامعه مشهور عالم اسلام به نام الازهر (۳) در قاهره، پایتخت مصر و جامعه القرویین در فاس از شهرهای مغرب از تأسیسات شیعه است که الازهر در سال ۳۶۰ هجری قمری به امر المعز لدین الله (۴) از خلفای فاطمی مصر، بنا شد و دومی را ادریس (۵) بن ادریس حسنی علوی بنا کرد. (۶)

حوزه علمیه قم

یکی از حوزه های مهمی که به ملاحظه استمرار و تداوم و اینکه جمعی از اصحاب ائمه

ص: ۳۷

۱- (۱) حوزه سیار یا مدرسه سیار سلطانی حوزه ای بود متحرکه در قرن هشتم هجری به فرمان الجایتو تأسیس گردید با لشکر سلطان محمد خدا بنده در حرکت بود؛ زیر چادرها حلقه های درسی تشکیل می گردید و در هر مکان که سپاهیان سلطان اقامت داشتند این حوزه علمیه نیز مستقر می گردید. در این مدرسه سیار، علمای بزرگ چون شیخ جمال الدین حسن بن مطهر و نظام الدین عبدالملک و نورالدین تستری و عضدالدین آوجی و سیدبرهان الدین عبدی تدریس می کردند و طلاب در تحصیل علم کوشش می نمودند. نک: تاریخ الجایتو، ص ۱۰۸ از القاشانی؛ شیعیان از سقوط بغداد تا ظهور صفویه، ص ۱۹۴ به بعد؛ دایره المعارف تشیع، ج ۶، ص ۵۷۷؛ تاریخ تعلیم و تربیت در ایران و اسلام، ص ۱۳۷؛ مجمع التواریخ، حافظ ابرو، ج ۳، ص ۲۳۷، نسخه ملک. علامه در آخر بعض مجلات تذکره الفضاء نوشته است کتبه بمدرسه السیارة بمراغه.

۲- (۲) علاوه بر قری طرشت در خود شهر ری - چنان که در مجالس المؤمنین مذکور است - چند مدرس شیعی وجود داشته که حائز اهمیت بوده اند. [عبدالجلیل رازی در النقض، ص ۴۷، تعداد پانزده مدرسه شیعی را در ری نام برده است.]

۳- (۳) دایره المعارف دهخدا؛ دایره المعارف فرید وجدی؛ المنجد فی الاعلام، واژه «فطم» و «زهر»؛ دول الشیعه فی التاریخ از محمد جواد مغنیه؛ آثار الشیعه الامامیه؛ همبستگی مذاهب اسلامی، ۳۸۹؛ تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی، ترجمه آذر میدخت مشایخ فریدنی، ص ۲، ۱۶، ۲۳.

۴- (۴) گرچه معز فاطمی مردی دانشمند، خردمند، هوشیار، دانا و سخنور و شجاع و عدالت گستر بود و به تدبیر و محکم

کاری در امور دولتی معروف و شخصیتی فرهنگ دوست و ادب پرور (الکامل، ج ۸، ص ۷۴. فاطمیان درهر از عبدالله ناصری طاهری) اما دانشگاه الازهر را جوهر الصیقلی فرمانده لشکر یا کاتب خلیفه فاطمی در سال ۳۵۹ بنا کرد. نک: الازهر فی الف عام از محمد عبدالمنعم خفاجه، ج ۱، ص ۱۵؛ تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی، ص ۷۷؛ تاریخ تعلیم و تربیت در ایران و اسلام، ص ۱۲۱.

۵- ((۵)) ادریس دوم زمامدار نابغه شیعه شهر زیبای فاس را در سال ۱۹۳ احداث و پس از تکمیل پایتخت کشور خود نمود. این شخصیت عالیقدر در سال ۲۱۳ در سن سی و شش سالگی بدرود زندگی گفت. نک: دولت های شیعه در طول تاریخ؛ الشیعه و التشیعدرباره جامع قرویین در فاس. نک: تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی، تألیف عبدالرحیم غنیمه، ترجمه دکتر نورالله کسایی، ص ۷۳.

۶- ((۶)) ادریس، در سال ۲۱۴ ه - وفات کرد..

علیهم السلام در آن استاد بوده اند و در قرن دوم و سوم، تحت نظر امامان شیعه جریان داشته و بسیار مهم است، حوزه قم می باشد.

حوزه قم در قرن دوم هجری و به احتمالی در نیمه دوم قرن اول تأسیس گردید و تا عصر حاضر به موجودیت خود ادامه داده است.

این حوزه از آغاز تأسیس با ائمه علیهم السلام در ارتباط بوده و اساتید و مدرسان آن از شاگردان و اصحاب ائمه علیهم السلام بودند. مردان بزرگی که از این حوزه در قرن

دوم، سوم و چهارم برخاستند از مشاهیر علمای شیعه به شمار می روند. (۱)

قم همواره مرکز علم، موطن و محل آمد و شد علما بود تا اینکه در سال ۱۳۴۰ هجری قمری، مرحوم آیت الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی (۲) در این شهر مقیم گردید و به سرعت این شهر مرکز حوزه های ایران شد.

بعد از آنکه زعیم بزرگ و پیشوای شیعه، مرحوم آیت الله حاج آقا حسین طباطبایی بروجردی (۳) در شهر قم اقامت گزید این حوزه شهرت جهانی یافت و جهان تشیع چشم به این حوزه دوخت.

این حوزه بعد از رحلت ایشان نیز به سرپرستی مراجع بزرگ (۴)، همان مرکزیت را حفظ کرده و امروز بزرگ ترین حوزه علمی جهان تشیع و مرکز مبارزه و جهاد علیه باطل، استبداد، استضعاف و استکبار به شمار می رود.

این حوزه در این اواخر به واسطه مجاهدات و مبارزاتی که علیه استعمار و صهیونیسم و به نفع مسلمانان دنیا، به خصوص آوارگان فلسطین و مسلمانان جنگ زده لبنان انجام داد و بالاخص در این چند سال که جنبش و انقلاب اسلامی ایران را پی ریزی و رهبری

ص: ۳۸

۱- (۱) حوز قم در عصر علی بن بابویه (متوفای ۳۲۹ هـ -) به قدری وسعت و عظمت داشته است که از مجلسی اول در کتاب لوامع صاحبقرانی، جلد اول، ص ۴۷۷ نقل شده است که: در عصر ابن بابویه دویست هزار نفر محدث در قم بوده اند..

۲- (۲) مرحوم آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی (۱۲۷۶-۱۳۵۵ هـ - ق) از بزرگان فقها و استاد مراجع تشیع عصر ما به حساب می آمد. از شاگردان برجسته آیات عظام: سید محمد فشارکی و میرزا محمد تقی شیرازی و میرزای بزرگ شیرازی و آخوند خراسانی بود. در سال ۱۳۲۲ به قصد زیارت به شهر مقدس قم آمد و در آنجا به اصرار علما و فقها اقامت گزید و حوزه را تأسیس کرد. در حوزه درس این مرجع عالیقدر و زعیم بزرگوار فقهای برجسته و عالمان و ارسه ای پرورش یافته اند که در کتاب «دست پروردگان آیت الله مؤسس» نام آنان آمده است. ایشان آثاری چون درر الفوائد و الصلاه را تألیف و مراکز عام المنفعه ای بنیاد نهاد. آن بزرگمرد طبق نقل آیت الله سید احمد زنجانی در الکلام یجر الکلام، ۱۰۶ در کثرت علم و حدت ذهن [تیز فهمی] و دقت نظر و قوه فکر و حسن تقریر، کم نظیر بود] پس از رحلت، در مسجد بالاسر حرم

مطهر حضرت معصومه علیها السلام دفن شد. نک: مجله نور علم، ش مقاله این بنده؛ آینه دانشوران، ۲۱-۴۲؛ گنجینه، ۱، ص ۲۸۱؛ آیت الله مؤسس؛ مکارم الآثار، ج ۶/۲۱۱۸؛ علماء معاصرین ۱۷۶/۱۷۸؛ معجم رجال الفکر و الادب فی النجف؛ ریحانه الادب، ح ۱، ص ۶۶.

۳- ((۳)) آیت الله العظمی حاج آقا حسین طباطبایی بروجردی (۱-۱۲۹۲-۱۳۸۰ ه - ق) در بروجرد به دنیا آمد. از هفت سالگی شروع به تحصیل کرد و در بروجرد و اصفهان و سرانجام در عتبات مراتب عالی تحصیل را گذراند و صاحب اجازه اجتهاد شد و به زادگاهش بازگشت و به تدریس و تألیف کتاب پرداخت و پس از ارتحال آیت الله مؤسس، مرجع تقلید اهالی غرب و جنوب ایران و قسمتی از عراق و خراسان شناخته شد تا این که در سال ۱۳۶۴ از سوی علمای قم به حوزه قم دعوت شد و اداره حوزه را عهده دار و استاد فقها و مجتهدین شد. او در فقاقت مبتکر شیوه ای جدید در رجال و حدیث، صاحب سبک بود و مرجع عام شیعه شد. آثار وی به ده ها مسجد، مدرسه، کتابخانه، حسینیه و حمام سر می زند. ایشان پس از عمری با برکت بدرود حیات گفت و در مسجد اعظم که خود بانی آن بود دفن شد. و السلام علیه یوم ولد و یوم مات و یوم یبعث حیا و حشره الله مع اجداده الطاهرین. نک: آئینه دانشوران، ص ۷۴؛ زندگانی حضرت آیت الله چهار سومی، ص ۱۶۰؛ چشم و چراغ مرجعیت؛ اختران تابناک ۱۹۲؛ اجازه کبیره، ۵۱؛ شکوه فقاقت؛ مجله نور علم، ش ۱۲، مقاله نگارنده؛ الگوی زعامت؛ دایره المعارف تشیع، ج ۳، ص ۱۹۶؛ حوزه ش ۴۴-۴۳.

۴- ((۴)) آیت الله سید محمد حجت کوهکمری (۱۳۰۱ یا ۱۳۱۰-۱۳۷۲) از علمای برجسته و از شاگردان حضرات آیات سید محمد کاظم یزدی، شریعت اصفهانی، سید محمد فیروزآبادی، سید ابوتراب خوانساری و دیگران بود که در سال ۱۳۴۹ ق پس از بازگشت از نجف در قم رحل اقامت افکند و ضمن حضور در درس آیت الله مؤسس، خود به تدریس می پرداخت و شاگردانی مبرز تربیت کرد و همواره مورد توجه آیت الله مؤسس بود. او مؤسس مسجد و مدرسه مبارکه حجتیه است. و پس از ارتحال طبق وصیت در مدرسه حجتیه به خاک سپرده شد. نک: زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، ج ۳، ص ۸۱-۸۲؛ مجله نور علم، ش ۱۰، ص ۸۵؛ آئینه دانشوران، ص ۱۶۹؛ دانشوران قم، ص ۱۴۶. - آیت الله سید صدرالدین صدر (۱۲۹۹ ق - ۱۳۷۳ ق) از شاگردان آخوند خراسانی و از مراجع بزرگوار تقلید و استاتید حوزه و نویسنده و شاعر بود که به دعوت آیت الله مؤسس برای تقویت حوزه تازه تأسیس قم از مشهد مقدس به قم رفت و در شهر جهاد و اجتهاد به تدریس و تألیف پرداخت. از او کتاب های ارزشمندی بر جای مانده است. پس از رحلت در روضه منوره حضرت فاطمه معصومه علیها السلام دفن گردید. نک: گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۳۲۹-۳۲۶؛ آئینه دانشوران، ص ۱۶۵؛ مجله نور علم، ش ۷؛ مفاخر اسلام، ج ۱۳، ص ۷۹. - مرحوم آیت الله سید محمد تقی خوانساری (۱۳۰۵-۱۳۷۱ ق) از علمای پارسا و اساتید حوزه قم بود که نزد آیات عظام آخوند خراسانی و سید محمد کاظم یزدی کسب فیض کرد و در جنگ یا استعمار بریتانیا شرکت داشت و به اسارت گرفته شد و پس از آزادی در سال ۱۳۳۷ بنا به پیشنهاد آیت الله مؤسس به قم رفت و در آن سامان به تدریس و تألیف پرداخت و یکی از مراجع تقلید شیعه بود. وی در ملی شدن صنعت نفت، نقش عمده ای داشت و در انتخابات مجلس در سنه ۱۳۷۱ و مبارزه علیه کشف حجاب نیز حضور داشته است. نماز باران ایشان معروف است. نک: گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۳۲۱-۳۲۶؛ آئینه دانشوران، ص ۱۶۸؛ جغرافیای خوانسار، ص ۲۱۶؛ نماز باران و برپاکنندگان آن؛ سید محمد تقی خوانساری، بر چشمه ساران. مجله نور علم، ش ۶، ص ۹۸ مقاله این بنده.

کرد، بیش از پیش در جهان شهرت یافت و خبرهای غیبی امام صادق علیه السلام از آینده این شهر، صورت وقوع یافت که از آن جمله فرمود:

سَتَخْلُوا كُوفَهَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَيَأْزُرُ عَنْهَا الْعِلْمُ كَمَا تَأْزُرُ الْحَيَهَ فِي جَحْرِهَا ثُمَّ يَظْهَرُ الْعِلْمُ بِلِدَّةِ قَمٍ يُقَالُ لَهَا قَمٌ، وَتَصِيرُ مَعْدِنًا لِلْعِلْمِ وَ الْفَضْلِ حَتَّى لَا يَبْقَى فِي الْأَرْضِ مُسْتَضْعَفٌ فِي الدِّينِ حَتَّى الْمَخْدَرَاتِ فِي الْحِجَالِ، وَ ذَلِكَ عِنْدَ قَرْبِ ظُهُورِ قَائِمِنَا فَيَجْعَلُ اللَّهُ قَمَ وَ أَهْلَهُ قَائِمِينَ مَقَامَ الْحِجَّةِ وَ لَوْلَا ذَلِكَ لَسَاخَتْ الْأَرْضُ بِأَهْلِهَا وَ لَمْ يَبْقَ فِي الْأَرْضِ حِجَّةٌ فَيَفِيضُ الْعِلْمُ مِنْهُ إِلَى سَائِرِ الْبِلَادِ فِي الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ

فَيَتِمُّ حِجَّةُ اللَّهِ عَلَى الْخَلْقِ حَتَّى لَا يَبْقَى أَحَدٌ عَلَى الْأَرْضِ لَمْ يَبْلُغْ إِلَيْهِ الدِّينَ وَ الْعِلْمَ... (۱)

به زودی کوفه از مؤمنین خالی می شود و از آن علم، جمع خواهد شد چنان که مار در سوراخ و لانه خود جمع می گردد. پس علم در شهری که به آن قم گفته می شود ظاهر می گردد و آن چنان معدن علم و فضل می شود که در زمین مستضعفی در دین نخواهد ماند، حتی بانوان مستوره و مخدره، و این در وقت نزدیک شدن ظهور قائم ما واقع می شود. خدا، قم و اهل آن را قائم مقام حجت قرار می دهد. پس از آن علم به سوی شهرهای مشرق و مغرب افاضه و انتشار می یابد و حجت خدا بر خلق تمام می گردد چنان که احدی باقی نمی ماند که دین و علم به او نرسیده باشد....

ص: ۳۹

۳: عالمان بزرگ حوزه ها و آثار آنها

اشاره

ص: ۴۱

اطلاعاتی دربارهٔ علما، حجج اسلام و مدرسین بزرگ حوزه ها و آثار آنها مرقوم فرماید.

پاسخ: تاریخ و شرح زندگی علمای بزرگ، دانشمندان و مدرسان عالیمقام شیعه و تألیفات و آثار آنان اگر چه در نهایت اختصار هم باشد نیازمند تألیف ده ها جلد کتاب است. برای اطلاع از کثرت آثار و تألیفات ایشان مراجعه به کتاب «الذریعه الی تصانیف الشیعه»^(۱) که در ۲۸ جلد تألیف شده، مفید است. چنان که برای اطلاع اجمالی از احوال شخصی آنها باید به کتاب اعیان الشیعه در پنجاه جلد و اعلام الشیعه^(۲) و الدرجات الرفیعه^(۳) و سایر کتاب های تراجم و رجال^(۴) مراجعه نمود.

در صدر آثار شیعه باید «نهج البلاغه»^(۵) و «صحیفه سجادیه»^(۶) را نام برد که اولی مجموعه ای از خطبه ها، نامه ها و کلمات قصار امیرالمؤمنین، علی علیه السلام است و دومی مجموعه ای از ادعیهٔ علی بن الحسین، زین العابدین علیه السلام می باشد.

از ده ها هزار آثار شیعه از آنچه اکنون در نظر دارم تعدادی را یادآور می شوم:

در تفسیر^(۷): تیبان شیخ طوسی؛ مجمع البیان طبرسی؛ حقایق التأویل سیدرضی؛ تفسیر عیاشی؛ تفسیر قمی و ابوالفتوح رازی.

در ادب و نحو: شرح رضی و صمدیه.

در فقه^(۸): رسالهٔ ابن بابویه و مقنع و هدایه صدوق؛ مقنعه شیخ مفید؛ نهایه و مبسوط شیخ طوسی؛ جمل العلم؛ العمل؛ شرایع؛ مختصر النافع و معتبر محقق؛ لمعه شهید اول و

ص: ۴۳

۱- ((۱)) کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه تألیف علامه متبوع محمد محسن معروف به آقا بزرگ تهرانی (۲۹۲-۱۳۸۹) فهرست آثار نوشته شده توسط طائفه حقه مذهب شیعه در طول چهارده قرن تاریخ اسلام است. سال شروع کتاب، ذی قعدة سال ۱۳۲۹ ق است. این اثر ارجمند به روش الفبایی تدوین یافته و ۲۵ جزء در ۲۸ مجلد (جزء ۹ در ۴ مجلد) را در بر می گیرد. توضیح بیشتر در کتاب «در آمدی بر زندگینامه نویسی و تراجم نگاشته ها» آمده است.

۲- ((۲)) طبقات اعلام الشیعه از قرن چهاردهم شروع و به طور قهقری به قرن چهارم که نوابغ الرواة نام دارد ختم و برای هر قرن مجلدی جداگانه و نام مخصوصی گذاشته است. درباره آن نک: زندگی و آثار آقا بزرگ تهرانی از سید محمد حسین حسینی جلالی و آیینة تلاش (در آمدی بر منبع شناسی تراجم علمای شیعه) از بنده نگارنده. معجم اعلام الشیعه علامه سید عبدالعزیز طباطبایی استدر اکی است بر کتاب طبقات اعلام الشیعه که به صورت الفبایی تنظیم شده است (نه طبقاتی)

۳- ((۳)) الدرجات الرفیعه فی طبقات الشیعه، تألیف مرحوم سید علی خان صدر فرزند سید نظام الدین احمد (۱۰۵۲ م. ۱۱۲ هـ -) نویسنده کتاب سلافه و طراز اللغه و شرح صحیفه و انوار الربیع و شرح صمدیه و کتاب های پر ارزش دیگر است.

۴- ((۴)) در علم رجال بحث از احوال افرادی است که در سند احادیث واقع شدند یعنی باید دید ثقه هستند یا نه (و دیگر احوال روایی) و در تراجم بحث از احوال شخصیات علماء و غیر علماء است چه اینکه اینان از روات باشند یا نه.

۵- (۵) نهج البلاغه را مرحوم شریف رضی در قرن چهارم گردآورده و در سه بخش خطبه ها و نامه ها و کلمات قصار امیر المؤمنین علیه السلام تنظیم کرده است. برای نهج البلاغه مستدرکاتی فراهم آمده است. درباره نهج البلاغه شرح ها و مؤلف و الامقام آن، کتاب شناسی های سودمندی سامان یافته است از جمله: کتابنامه نهج البلاغه، رضا استادی، نهج البلاغه فی شروحه و ترجمانه، حسین جمعه که در کتاب اخیر از ۲۱۰ شرح بر نهج البلاغه یاد کرده است.

۶- (۶) صحیفه مبارکه سجاده شامل ۵۴ دعای دلنشین از امام زین العابدین علیه السلام است. مرحوم علامه متتبع شیخ آقا بزرگ تهرانی در «الذریعه» حدود پنجاه شرح - غیر از ترجمه ها - بر صحیفه سجاده را نام برده است. الذریعه، ج ۱۳، ص ۳۴۵-۳۹۶۹؛ نیز نک: الصحیفه السجاده، تقدیم سید محمد حسین حسینی جلالی؛ کتابنامه صحیفه سجاده، حسین درگاهی. صحیفه سجاده معروف مستدرکاتی دارد. نک: نسخه های خطی، شروح و ترجمه های صحیفه سجاده، ص ۱۶ به بعد. اخیراً تمام ادعیه امام سجاد به وسیله آیت الله سید محمد باقر موحد ابطحی در یک جلد گردآوری شده و با نام «الصحیفه السجاده الجامعه» منتشر شده و مجموعه ادعیه آن بر ۲۷۰ دعا بالغ می باشد.

۷- (۷) برای اطلاع از تفاسیر نگاشته شده شیعیان، نک: الذریعه، ج ۴، ص ۲۳۱ به بعد؛ تفسیر و تفاسیر شیعه از عبدالحسین شهیدی صالحی؛ سیر تطور تفاسیر شیعه از سید محمد علی ایازی؛ تفسیر شیعه نویسان آن مکتب، رجبعلی مظلومی، طبقات مفسران شیعه، عقیقی بخشایشی.

۸- (۸) نک: تاریخ الفقه الاسلامی وادواره، از استاد آیت الله سبحانی، چاپ دار الاضواء بیروت؛ تاریخ الفقه الجعفری از سید هاشم معروف الحسنی؛ مقدمه فی تاریخ الفقه الاسلامی آیت الله شیخ محمد مهدی آصفی (در مقدمه اللمه دمشقیه چاپ شده است).

شرح آن از شهید ثانی و جواهر که اخیراً در چهل و چهار جلد تجدید طبع شده است.

در عقاید(۱): تجرید و کشف المراد؛ انیس الاعلام؛ الرحله المدرسیه بلاغی؛ کفایه الموحدین و ارشاد الطالبین.

در تاریخ(۲): تاریخ یعقوبی؛ مروج الذهب؛ اخبار الزمان مسعودی؛ تاریخ ابن ابی الازهر؛ تاریخ ابن اعثم.(۳)

در مذهب: عبات الانوار؛ استقصاء الافحام سید میرحامد حسین لکهنوی هندی؛ شافی سید مرتضی؛ المراجعات و النص و الاجتهاد؛ الفصول المهمه؛ اجوبه مسائل موسی جار الله؛ الغدیر امینی؛ اصل الشیعه و اصولها از کاشف الغطاء؛ دلائل الصدق مظفر؛ احقاق الحق قاضی نور الله؛ منهاج الکرامه؛ الفین و کشف الیقین علامه.

از اصول فقه(۴): عده شیخ طوسی؛ معالم و شرح آن هدایه المسترشدین؛ قوانین؛ فصول؛ رسائل شیخ انصاری؛ کفایه محقق خراسانی.

در رجال(۵): رجال نجاشی؛ رجال کشی؛ رجال شیخ طوسی؛ رجال علامه؛ و رجال ممقانی.

در طبقات: طبقات آیت الله بروجردی.

در تمیز مشترکات: جامع الرواه اردبیلی.

در ریاضیات: خلاصه الحساب شیخ بهایی.

در منطق و فلسفه: شفاء و النجاه ابوعلی سینا؛ قبسات میرداماد؛ اسفار ملا صدراى شیرازی و منظومه سبزواری.

ص: ۴۴

۱- (۱) برای اطلاع نک: معجم التراث الکلامی زیر نظر استاد سبحانی.

۲- (۲) برای اطلاع نک: تاریخ نگاران شیعه علی امامی فر؛ معجم مؤرخى الشیعه، صائب عبدالحمید؛ مأخذ شناسی توصیفی تاریخ تشیع امامیه در ایران، حسن حضرتی.

۳- (۳) در الذریعه تنها در کلمه تاریخ از ۳۳۰ کتاب تاریخ نام برده است..

۴- (۴) برای اطلاع نک: کتاب شناسی اصول فقه شیعه از مهریزی، و کتابشناسی کتب درسی حوزه و دانشنامه اصولیان شیعه از محمد رضا ضمیری.

۵- (۵) برای اطلاع نک: مصفى المقال فى مصنفى علم الرجال از بحاثه بزرگ آیت الله آقا بزرگ تهرانی؛ و مأخذشناسی رجال شیعه از رسول طلائیان، فرهنگ تراجم نگاران از بنده حقیر؛ بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، محمد کاظم رحمان ستایش، محمد رضا جدیدی نژاد؛ آشنایی با کتب رجال شیعه از محمد کاظم رحمان ستایش.

در شعر و ادب: قصائد دیوان سید رضی، فرزددق، دعبل، کمیت و صدها نواغ شعر(۱). و کتاب صنعه الشعر خالغ نحوی و کتاب عیار الشعر شریف محمد بن احمد و نسمه السحر فی من تشیع و شعر.

در حدیث(۲): کتب اربعه (کافی، تهذیب، استبصار و [کتاب] من لایحضره الفقیه)؛ عوالم، وسائل، بحار، وافی، جامع الاحکام، جامع احادیث الشیعه (این کتاب طبق دستور و تحت نظر مرحوم آیت الله بروجردی تألیف شده است).

در شروح: کتاب روضه المتقین؛ شروح کافی و مجازات الآثار النبویه سیدرضی؛ شرح استبصار و ایضاح فخر المحققین و کتاب نفیس و بی بدیل شرح صحیفه سجادیه سید علیخان.

در علم اخلاق(۳): اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی؛ طهاره الاعراق ابن مسکویه؛ جامع السعاده ملامحمد مهدی نراقی و معراج السعاده، فاضل نراقی.

در علم آراء و خلافات فقها: خلاف شیخ طوسی؛ تذکره الفقهاء علامه.

در علم اقوال فقهای شیعه: مفتاح الکرامه و مختلف الشیعه.

در دعا(۴) و توجه به خدا: مصباح شیخ طوسی؛ اقبال سید ابن طاووس؛ مصباح کفعمی؛ بلد الامین جمال الاسبوع و الجنه الواقیه و زاد المعاد.

در تاریخ و سیره پیغمبر اکرم و ائمه علیهم السلام(۵): سیره ابن اسحاق؛ کشف الغمه اربلی؛ مناقب ابن شهر آشوب؛ اعلام الوری طبرسی؛ ارشاد شیخ مفید؛ کتاب الآل ابن خالویه و مجلداتی از بحار الانوار.

در علم لغت و غریب القرآن و الحدیث: العین خلیل بن احمد؛ ابان بن تغلب؛ مازنی و سمیاطی؛ اصلاح المنطق ابن السیکت؛ الجمهره ابن درید، وفائت الجمهره ابی عمر، -

ص: ۴۵

۱- (۱) برای اطلاع نک: مشاهیر شعراء الشیعه از عبدالحسین شبستری (۵ جلد)؛ الطلیعه من شعراء الشیعه، شیخ محمد سماوی.
۲- (۲) برای اطلاع نک: فرهنگ کتب حدیثی شیعه از سید محمود مدنی بجستانی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، پژوهشی درباره اصول اربعماه.

۳- (۳) برای اطلاع نک: کتابشناخت اخلاق اسلامی از جمعی از نویسندگان، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، اخلاق، عرفان... بهروز رفیعی.

۴- (۴) نک: کتاب شناسی نیایش به کوشش سید رضا باقریان موحد.

۵- (۵) نک: نقد و بررسی منابع سیره نبوی جمعی از مؤمنان، کتابشناسی پیامبر صلی الله علیه و آله، پایگاه اطلاع رسانی سراسری اسلامی (پارسا) با مشارکت معاونت پژوهشی و آموزشی سازمان تبلیغات اسلامی.

الزاهد - غریب القرآن - مجمع البحرين طریحی.

در علم اعراب قرآن: اعراب ثلاثین سوره ابن خالویه.

در علم قرآت (۱) القرائه ابان بن تغلب؛ القراءه حمزه بن حبیب.

در علم مجاز القرآن و مجاز الحدیث: مجاز القرآن و المجازات النبویه، سید رضی.

در علم امثال قرآن: امثال القرآن ابن جنید.

در علم آیات الاحکام (۲) واحکام القرآن: آیات الاحکام [مقدس] اردبیلی و فاضل مقداد.

در علم متشابهات قرآن: المتشابه فی القرآن سید رضی؛ متشابهات القرآن ابن شهر آشوب؛ متشابه القرآن حمزه کوفی.

خلاصه اینکه: در تمام علوم از حوزه تشیع در آسمان علم و دانش، ستارگان درخشانی ظاهر شدند که آثار و خدماتشان بسیار ارزنده و سودمند بوده و هست. علاوه بر کتاب هایی که نام برده شد می توانید به فهرست ابن ندیم و فهرست شیخ و کتاب تأسیس الشیعه (۳) مراجعه فرمایید.

مطلب شایان توجه این است که بسیاری از علمای شیعه در رشته های متعدد، متخصص، نامدار و استاد بوده اند و در علوم مختلف از آنها آثار گرانبهائی باقی مانده است؛ مانند شیخ طوسی که در تفسیر، فقه، اصول، کلام، رجال و حدیث، آثارش مشهور و مورد استفاده تمام علمای شیعه است از جمله کتاب نهاییه، مبسوط؛ خلاف؛ عده؛ تلخیص الشافی؛ تیان؛ تهذیب؛ استبصار؛ فهرست و رجال. و مانند خواجه نصیر الدین طوسی، شیخ بهایی، علامه مجلسی و علامه حلی.

علامه حلی در علوم معقول و منقول، بلند پایه و کم نظیر است؛ از جمله تألیفات اوست کتاب: تذکره الفقها؛ تحریر؛ تبصره؛ منتهی؛ رجال؛ کشف المراد؛ الاشارات؛ ایضاح

ص: ۴۶

۱- (۱) برای اطلاع در مورد «علم قراءت قرآن» نیز نک: مجمع البیان - ذیل عنوان «القرأه الحجه» پژوهشی پیرامون آخرین کتاب الهی، ج ۲؛ سیر تاریخی قرأت القراءات القرآنیه دکتر عبدالهادی فضللی، این کتاب با عنوان مقدمه ای بر تاریخ قراءات قرآن کریم توسط سید محمد باقر حجتی ترجمه و تحریر و به وسیله انتشارات اسوه منتشر شده است. حقایقی مهم پیرامون قرآن کریم، ۱۳۹؛ علوم قرآن استاد معرفت، ص ۱۸۱.

۲- (۲) در آیات الاحکام تاکنون اثرات ارزشمندی به وسیله مفسران و فقهای شیعه عرضه شده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه سی اثر از مؤلفان شیعه را نام برده است. الذریعه، ج ۱، ص ۴۰. و آیت الله سید شهاب الدین مرعشی در مقدمه خود در کتاب مسالک الافهام الی آیات الاحکام تألیف فاضل جواد بیست و نه اثر از فقها و مفسران شیعه که به اضافه خود مسالک به سی اثر، بالغ می شود ذکر کرده است. نک: مسالک الافهام، ج ۱، ص ۱۰.

۳- (۳) نیز نک: میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین هجری.

المعضلات؛ نهج الحق؛ كشف الفوائد؛ الدر النضيد؛ المحاكمات؛ منهاج الكرامه؛ الفين؛ ايضاح المقاصد. و كتاب های ديگری که از طریحی نقل شده و پانصد جلد آن را به خط خود علامه دیده است. (۱)

یکی از فضلا در تعريف از علامه می گوید: «علامه را در فقه باید با سیدمرتضی و شیخ طوسی قیاس کرد، و در حکمت با خواجه نصیرالدین طوسی، و در ریاضی هم پایه ابوریحان بیرونی برشمرد و در تحقیق عقلی و تنبّه، قرین ارسطو و در هر فن، قرین بزرگ ترین مرد آن فن؛ پس بی شبهه او یکی از بزرگ ترین علمای اسلام از سنّی و شیعه است.»

ص: ۴۷

۱- (۱) منتهی المقال، ص ۱۰۸ به نقل از مجمع البحرین، الفوائد الرضویه، با تحقیق باقری بیدهندی، ج ۱، ص ۲۲۴.

۴: کیفیت کار حوزه ها

اشاره

ص: ۴۹

برنامه و کیفیت کار حوزه های علمی و شروع کار ضمن آگاهی از شرایط پذیرش و چگونگی ارتقا و درجات تحصیل، مراحل مختلف و در نهایت اجتهاد را بیان فرماید.

پاسخ: برنامه و کیفیت کار حوزه های علمی این است که دانشجو نخست - به اصطلاح امروز - در کلاس های آموزش زبان عربی، و فهم ظواهر الفاظ قرآن، حدیث و کتاب های علمی که به زبان عربی نوشته شده است وارد شود و پس از اینکه در این رشته فارغ التحصیل و به مقدار کافی مایه گرفت، در کلاس درس منطق، معانی، بیان، فقه، اصول فقه، کلام، تفسیر، حدیث و تاریخ اسلام در حدود حاشیه ملا عبدالله؛ شمسیه؛ معالم؛ شرایع؛ تبصره و شرح باب حادی عشر یا کتاب هایی که به تازگی با تجدید نظرهایی تألیف شده، وارد می شود.

پس از این کلاس، در کلاس بالاتر، کتاب هایی مانند: شرح لمعه، قوانین و شرح تجرید را می خواند و در ضمن به مطالعات تفسیری، تاریخی، رجالی و بررسی مکتب های مختلف اجتماعی، اقتصادی، حقوقی و اخلاقی پرداخته و با مباحث فلسفی نیز کم و بیش آشنا می شود. در کلاس چهارم، رسائل و مکاسب شیخ انصاری و کفایه علامه خراسانی تدریس می شود.

لازم به تذکر است که این کلاس ها، سال درسی را تعیین نمی کند و شرط اینکه دانشجو یک سال یا چند سال یا کمتر در آن بماند نیست. اساساً هر یک از این کلاس ها

جواب و فتوا ننمایند.

توجه به مسئولیت وجدانی، ایمان و اخلاقی که عملاً به دانشجویان آموخته می شود، به خصوص دیانت و التزامات اسلامی اساتید و توجه آنها به تعهدات دینی - که به راستی برخی از آنها نمونه بسیار بارز زهد و پرهیز از کارهای لغو می باشند - همه، موجب توفیق دانشجویست. دانشجو مانند استاد علاوه بر برنامه های درسی، برنامه های عبادی و اخلاقی مانند شب زنده داری، نماز شب، قرائت قرآن و روزه داری را نیز مراعات و تمرین می نماید. و در ضمن درس، به سازندگی و تکمیل نفس خود، رشد معنوی و نیل به کمال واقعی انسانی که هدف رسالت انبیا علیهم السلام است - می پردازد.

به این ملاحظات در مدارس اسلامی همیشه یک مراقبت پنهانی، محصل را همراهی می کند تا واقعاً درس بخواند و بیکار ننشیند و در هر مسئله ای بحث، تحقیق و بررسی را دنبال نماید؛ سؤال کند و اشتباهش را مرتفع سازد. و علت اینکه بازار بحث و تحقیق در مدارس دینی رواج داشته همین است که محصل خود را موظف می داند که درس بخواند و از استاد پرسد و مدرس هم برای خدا درس بگوید و شاگرد را تربیت نماید و ثواب این عمل را نه دانشجوی و نه استاد، به تمام اموال و ثروت دنیا نمی فروشند.

پس از کلاس و رتبه چهارم، کلاس و رتبه پنجم است. این کلاس، کلاس و رتبه نهایی شمرده می شود و غالباً نیل به مرتبه اجتهاد و جامعیت و صاحب نظر شدن در مسائل اسلامی در این کلاس حاصل می شود.

[شیوه تدریسی خارج]

طرز تدریس در این کلاس بر خلاف کلاس های سابق است؛ در آن کلاس ها بیشتر بوده، استاد باید درس ها را طبق همان کتاب ها و در حدود آنها تدریس نماید و به

شاگردان، استفاده مطالب کتاب را از خارج بیاموزد به این صورت که: غالباً ابتدا استاد مطالب را از خارج می گوید - که در اینجا هر چه تقریر استاد وافی تر و و بیان او خوش تر و شیواتر باشد، شاگرد زودتر درس را فرا می گیرد - سپس استاد مطالبی را که گفته با عبارات و جمله های کتاب، تطبیق می نماید. اما در این کلاس که آن را

درس و مباحثه خارج می نامند [برای اینکه از خارج کتاب گفته می شود و استاد آراء، نظرات و تحقیقات خود را عنوان می نماید]، استاد ضمن بررسی آرای علمای دیگر و بحث در آنها و بررسی ادله هر کس، نظر خود را اثبات می کند.

در این کلاس است که هر چه استاد متتبع تر و دامنه اطلاعاتش در علوم اسلامی وسیع تر و عمیق تر باشد، شاگرد مستعد بهتر می تواند استفاده کند و زودتر ترقی نماید.

این کلاس، کلاس بحث، تدقیق و تحقیق است و پایان ندارد و گروهی تا پایان عمر در این کلاس به نام استاد یا شاگرد فحص و کاوش های علمی خود را ادامه می دهند و به نتایج علمی بیشتر می رسند.

برنامه مدارس دینی مانند برنامه دانشگاه ها نیست که وقتی به طور مثال سال آخر دانشکده تمام شد دیگر به طور رسمی جایی برای بحث، درس، تحقیق و فراگرفتن معلومات بیشتر نباشد و حضور در کلاس برای شاگردی که آن درس را گذرانده بی فایده و ممنوع باشد. اصولاً کلاس آخر، کلاس بحث و بررسی است، از این رو اساتید می گویند «مباحثه» داریم و نمی گویند «درس» داریم؛ زیرا این کلاس بر معلومات شاگرد و استاد می افزاید. درضمن، تعبیر فوق، حاکی از تواضع مخصوص اساتید بزرگ نسبت به شاگردان است.

چنان که می دانیم در علوم اسلامی دامنه تحقیق آن قدر وسیع است که هر چه تحقیق شود باز هم مجال تحقیق بیشتر وجود دارد و از این رو حتی مجتهدین تا پایان عمر، در

عین حال که استاد، متخصص و مجتهد هستند، دانشجو می باشند.

دانشجویان علوم اسلامی هر کدام بحث خود را در ضمن اینکه به تحصیل ادامه می دهند، در حدود اطلاعات و معلوماتی که دارند به ارشاد و راهنمایی دیگران، تبلیغ، منبر، تألیف و نگارش می پردازند، و از وجود آنها برای گسترش هر چه بیشتر تبلیغات اسلامی و آشنایی مردم با حقوق و مبادی اسلام استفاده می شود. مساجد و مؤسسات اسلامی که در سطوح مختلف وجود دارد توسط آنها اداره می گردد و با اینکه به ظاهر، نظم خشک مؤسسات دولتی یا احزاب سیاسی را ندارند، از تمام آن مؤسسات مرتب تر، منظم تر و با اخلاص تر انجام وظیفه می نمایند.

اگر در عصر حاضر، توجه به مادیات، این برنامه ها را از مسیر اصلی خود خارج

نسازد آنها بهترین و همگانی ترین برنامه های درسی هستند که همه طبقات می توانند با استفاده از آنها به مدارج بلند علمی نایل شوند. به نظر می رسد که مؤسسات علمی دنیا در عصر ما نقیصه بزرگی دارند و آن این است که در تحقیق، تدریس و تفسیر، به معنویات و هدف های معنوی نظر ندارند، و آنان که بر اثر تفکر الحادی و مادی گری عالم را پوچ، بی مقصد و بی هدف می شمارند، در مطالعات علمی نیز هدف های اصیل ندارند؛ چنان که دانشمندی برای کشف میکروب یک بیماری یا اختراعی که موجب سهولت وضعیت زندگی بشر شود تلاش می کند، دانشمندی دیگر نیز برای ساختن اسلحه ای که یک کشور یا یک قاره را ویران و نابود سازد کوشش می نماید و هیچ یک خود را مسئول نمی دانند. اما در حوزه های علمی اسلامی، استاد و دانشجو هر دو خود را مسئول می دانند و در انتخاب علمی که به تحصیل آن می پردازند می خواهند به تعهدی که دارند وفادار بمانند.

برخی از مسائلی که امروزه مطرح است از جمله «حق التألیف» و «حق اکتشاف»،

همه بر اساس توجه به مادیات است و اینکه مؤلف می خواهد حق زحمت خود را دریافت دارد و در زحمتی که متحمل می شوند به خیر واقعی، خدمت به نوع و ذات، فضیلت و اجر و ثواب اخروی نظر ندارند و می خواهند مزد کار خود را مانند یک کارگر عادی از جامعه بگیرند و حال آنکه در تعالیم اسلام مسئله درس، تدریس، تألیف، ارشاد و هدایت، مقدس تر از این است که برای اجر و مزد مادی انجام شود.

بدیهی است این به معنای ممنوعیت مطلق گرفتن مزد و حقوق نیست؛ بلکه غرض این است که در اسلام، درس خواندن، درس دادن و کارهایی که موجب رشد فکری و علمی مردم باشد بسیار متعالی و مقدس است و مسلمان کامل در هر کار و نیز شغلی که انجام می دهد تعالی نیت و قصد را کنار نمی گذارد و با قصد خیر و سبب تقرب به خدا و خدمت به بندگان خدا کارها را انجام می دهد، هر چند در ضمن، از فواید مادی که دیگران از کار می برند نیز بهره مند می شود.

با تمام این توضیحاتی که داده شد باید عرض شود که این تعالی نیت و تقدس قصد، مانع از این نیست که برای اینکه دانشجو زودتر به مقصد برسد او را راهنمایی هایی بنمایند یا مؤسسات و مدارس طبق شرایط خاص تشکیل شود که تلفیق بین هر دو نظام باشد؛ زیرا این جهت نیز طبق موازین اسلام، مجاز است و

می توان مدرسه ای تأسیس کرد و برای ورود دانشجویان در آن، شرایطی خاص در نظر گرفت و تحصیلات آنها را طبق برنامه ای متحد الشکل و تحت ترتیبی که مصلحت باشد قرار داد و افراد شایسته ای را مراقب وضعیت تحصیلی دانش آموز و دانشجو ساخت که در واقع، این رسم، جلوه ای از آزادی تعلیم و تربیت اسلامی و استقلال مؤسسات علمی، آموزشگاه ها و دانشکده ها در امور داخلی است و در وقف مدارس و موقوفات سابقه دارد اما باید طوری اجرا شود که سیره، اساس و هدف اصلی تحت الشعاع این برنامه ها و - به اصطلاح -

نظم ها قرار نگیرد.

در حوزه قم علاوه بر مدارس بزرگ و عمومی که بر مبنای همان برنامه های وسیع حوزه های علمیه مشغول به کار می باشند، مدارس دیگری نیز از سال ها قبل تأسیس شده است. در این مدارس، اوقات کار و درس کنترل می شود و مدرس و استاد همه طبق شرایط، انجام وظیفه می نمایند. امتحانات هفتگی، ماهانه و سالیانه برقرار است و جنبه های معنوی و حفظ تقدس و تعالی تدریس و تدریس را نیز حفظ می نمایند تا هم نظام وجدانی و هم نظام ظاهری برقرار باشد که نمونه و با سابقه ترین آنها در این جهت برخی از مدارس حضرت آیت الله گلپایگانی است. (۱)

اما چنان که گفتیم اساس کار تحصیل علم در اسلام بر این نیست که حتماً شخص باید طبق برنامه خاصی درس بخواند؛ بلکه اساس بر این بوده است که خود شخص، برنامه کار تحصیل خود را به هر نحو بهتر و مؤثرتری که در پیشرفت خود می بیند تعیین کند و هر کس را که می خواهد به عنوان استاد خود در حوزه انتخاب نماید و از آنجا که در هر درس، مدرسین و کلاس ها متعدد می باشند هر کدام از کلاس هایی را که در عرض هم می باشند خودش انتخاب می نماید و هر کس پیشرفت علمی پیدا کند مقبول و مورد احترام واقع می شود، حال در هر مدرسه و طبق هر برنامه ای که درس خوانده باشد. در واقع آزادی تحصیل برای دانشجو کاملاً محفوظ است و در دینی که دستورش این است که همه افراد همواره باید یا دانشمند باشند یا دانشجو (۲)، این باید برنامه همه مسلمین باشد.

و آخرین سخنی که نمی توان از بیان آن گذشت این است که نظام جدید تعلیم و آموزش اگر تمام عیار و به صورت هایی که در خارج از حوزه های علمیه رایج است،

ص: ۵۷

۱- ((۱)) آیت الله العظمی سید محمد رضا گلپایگانی (۱۳۱۶ ق ۱۳۷۲ ش) از شاگردان برجسته آیت الله حاج شیخ عبدالکریم حائری و از مراجع تقلید و مدرسان حوزه و از استوانه های انقلاب و نظام جمهوری اسلامی بود. در مورد آیت الله العظمی گلپایگانی (ره) نک: نوری از ملکوت؛ دانشمندان گلپایگان؛ آثار الحجّه، ص ۷۱؛ آئینه دانشوران، ۱۹۷؛ خورشید آسمان فقاها و مرجعیت؛ اختران فقاها، ج ۲، ص ۱۰۹۹؛ و مسند نشین فقه و فقاها. و درباره مدارس پر برکت ایشان بنگرید: تاریخچه مدارس دینی در جمهوری اسلامی ایران.

۲- ((۲)) اغد عالمًا او متعلماً... (منیه المرید، ص ۲۶)..

در حوزه‌ها حاکم شود و ارزش‌های مادی، گواهی‌نامه‌ها و دریافت دانشنامه به همان شکلی که در دنیا مرسوم شده است مطرح گردد، معنویات حوزه‌ها و تعهد اساتید و طلاب در مخاطره قرار می‌گیرد و بازده چنان‌مدارسی هرگز با مدارس حوزه‌ای، قابل‌قیاس نخواهد بود.

ولا حول ولا قوه الا بالله

ص: ۵۸

۵: امور مالی حوزه ها

اشاره

ص: ۵۹

مطالبی دربارهٔ مکتب جعفری (امام جعفر صادق علیه السلام) و وضعیت مالی طلاب و همچنین اطلاعاتی در مورد امور مالی حوزه ها بیان فرمایید.

پاسخ: آغاز این پرسش مجمل است. اگر مقصود کسب اطلاع از وجه تسمیهٔ مکتب تشیع و حوزه های شیعه به حوزه و مکتب جعفری باشد، باید عرض کنم که این سؤال است که گاه از وجه تسمیه و نامگذاری مذهب شیعه به مذهب جعفری نیز می شود.

پاسخ آن، این است که این نامگذاری نه از این جهت است که این مکتب و مذهب در عصر امام جعفر صادق علیه السلام تأسیس شده یا شکل گرفته باشد؛ چنین توهمی را احدی از محققین و اهل اطلاع ننموده است؛ همه می دانند که شیعه در عرف مسلمین، اصطلاحات اسلامی و تواریخ فرق و طوایف، اسم پیروان و اتباع علی بن ابی طالب علیه السلام است.

حتی مانند ابن خلدون در مقدمه، پس از اینکه معنای لغوی شیعه را گفته است، می گوید:

ويطلق في عرف الفقهاء و المتكلمين من الخلف و السلف على اتباع علي و بنيه رضی الله عنهم. (۱)

و جماعتی از کبار صحابه (۲) برای متابعت و پیروی از علی علیه السلام به این اسم نامیده شده اند.

این تسمیه و نامگذاری طبق اخبار معتبر و مشهور از طرق اهل سنت از جانب شخص

ص: ۶۱

۱- ((۱)) نک: مقدمه ابن خلدون، ص ۱۲۸؛ مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، ج ۱، ص ۳۷۱، چاپ تهران علمی و فرهنگی، ۱۳۶۹.

۲- ((۲)) مانند سلمان فارسی، اباذر غفاری، مقداد بن اسود، جابر بن عبدالله، ابی بن کعب، عمار. گفتنی است در کتاب الفصول المهمة فی تألیف الأمة، ط ۳، نجف، ص ۱۷۷-۱۹۲ اسامی ۲۵۰ نفر از اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله که همگی شیعه بودند آمده است. نیز نک: هویت التشیع از دکتر وائلی ۳۴؛ و شخصیت های اسلامی شیعه بحث های استاد جعفر سبحانی، نگارش و تحقیق مهدی پیشوایی. نک: تاریخ ابن خلدون، ج ۳، ص ۳۶۴؛ خطط الشام، ج ۵، ص ۲۵۱؛ النظم الاسلامیه ۹۶؛ کتاب سلیم بن قیس هلالی، ج ۲، ص ۶۵۸.

رسول خدا صلی الله علیه و آله انجام شده است؛^(۱) بنابراین، مکتب تشیع و مذهب شیعه به عصر رسالت اتصال دارد و از آغاز بعثت مانند سال سوم هجرت و هنگام نزول آیه

وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ^(۲)

و در مواقف مهم دیگر و سرانجام در «غدیر خم» به طور رسمی اعلام شد.

تشیع همان امتداد واقعی اسلام و رسالت اسلام معرفی گردید که فعلاً در این موضوع نمی خواهیم سخن را مبسوط سازیم. وجه این عنوان و شهرت مذهب شیعه به جعفری موقف خاص حضرت امام جعفر صادق علیه السلام بود که چون جوّ سیاسی مناسب شد و زمان حضرت باقر العلوم، امام محمد باقر علیه السلام و عصر امام صادق علیه السلام به واسطه آنکه مقارن با پایان دوران بنی امیه و ضعف حکومت جبار آنها و آغاز حکومت بنی عباس بود، این دو امام و به خصوص حضرت صادق علیه السلام توانستند رسماً تلامذه بسیار و علمای بزرگ را تحت تربیت قرار دهند. دانشمندان و مشتقان معارف اسلامی از اطراف و اکناف برای کسب علم به سوی آنها می شتافتند و از دریای علوم آنها مستفیض می گردیدند و سرّ حدیث ثقلین و فلسفه اینکه پیغمبر صلی الله علیه و آله مردم را به اهل بیت ارجاع نمود و فرمود:

لَا تَعْلَمُوهُمْ فَإِنَّهُمْ أَعْلَمُ مِنْكُمْ

ظاهر گردید.

پس از این دو امام، اگر چه به واسطه قدرت سیاسی بنی عباس باز همان اختناق، خفقان، سلب آزادی و جنایت های بنی امیه تجدید و تکرار شد اما مردم، اهل بیت را شناختند و آنها را حلال مشکلات خود دانستند تا حدی که خود حکام بنی امیه و

ص: ۶۲

۱- (۱)) نصوص تاریخی و روایی که در توصیف گروهی به عنوان شیعه از سوی رسول اکرم صلی الله علیه و آله وارد گشته در منابع بسیاری آمده از باب نمونه نک: الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۷۹ در تفسیر آیه ۷ سوره بینه، ترجمه الامام علی علیه السلام از تاریخ ابن عساکر، ج ۲، ص ۴۴۲، ح ۹۱۸؛ چ بیروت، ینابیع الموده، چهار جلدی، ج ۳، ص ۱۹۷؛ شواهد التنزیل، ۳۶۲/۲، ح ۱۳۹؛ امالی طوسی، ج ۱، ص ۲۵۷، ح ۴۵۲؛ کفایه الطالب ۲۴۴ باب ۶۲؛ فرائد السمطین، ج ۱، ص ۱۵۵، ح ۱۸؛ غایه المرام، ۳۲۷، باب ۲۷ ح ۱۰؛ تفسیر روح المعانی، ج ۳۰، ص ۲۰۷؛ تفسیر جامع البیان طبری، ج ۳۰، ص ۲۶۵؛ الصواعق المحرقة، چاپ قاهره، ۱۳۷۵، ص ۱۳۹، ۱۵۹؛ تاریخ الشیعه مظفر، ص ۹-۸؛ شیعه در اسلام، ۲۹؛ اصل الشیعه و اصولها، ص ۷۷-۹، تذکره خواص الامه، چاپ نجف، ص ۵۹؛ کنوز الحقائق، ص ۱۸۸ و ۹۲؛ میزان الاعتدال؛ المناقب خوارزمی، ص ۲۲۸؛ بصائر الدرجات، ص ۸۴ الی ۸۶؛ امالی صدوق، ص ۶۶، چاپ مؤسسه بعثت؛ بشاره المصطفی، چاپ دوم نجف، ص ۱۸۲ و ۱۵۵ و ۱۴؛ بحار، ج ۶۵، ص ۴۱؛ الخصال، ص ۴۰۲، چاپ غفاری؛ تفسیر فرات کوفی، چاپ نجف، ص ۱۱۵ و ۸۷ و ۱۲۸؛ کتاب المحتضر (به نقل از بحار ۲۵، ص ۴)؛ کتاب الیقین ابن طاووس، ص ۱۷۱، چاپ نجف، ۱۳۶۹ ق؛ مناقب ابن شهر آشوب، چاپ

چهار جلدی، قم، جلد ۲، ص ۱۶۲؛ مجالس مفید، چاپ جامعه مدرسین، ص ۷۷.

۲- (۲) سورة شعراء، آية ۲۱۴..

بنی عباس نیز در بعضی مواقع ناچار به ائمه علیهم السلام مراجعه می کردند.^(۱)

علت اشتها مذهب به مذهب جعفری و مکتب به مکتب جعفری همین بود که امام جعفر صادق علیه السلام و حوزه ایشان علوم اسلام، معارف دین و تشیع را به طور بی سابقه در اختیار مردم گذارد.

و اگر غرض از پرسش و جمله مکتب جعفری (امام جعفر صادق علیه السلام) پرسش و مطلب دیگری است مرقوم فرماید تا پاسخ عرض شود.

[وضعیت مالی طلاب]

و امّا وضعیت مالی طلاب که در قسمت دوم سؤال مطرح شده است، به طور کلی همچنان که از مطالب قبل هم معلوم شد حوزه های علمی بر اساس توقعات مالی و تأمین امور مالی در حال و آینده تشکیل نمی شود و تحصیل علم، تدریس، تعلم و تعلیم در اسلام بیشتر به عنوان یک عمل قربی مقدس انجام می شود.

تحصیل علم یکی از واجبات کفائیه^(۲) است که به مقدار کفایت، مشروط به امتیازات مالی نیست. وضعیت تعلیم و تعلم در سابق بسیار ساده بوده است؛ شاگردان در یک مسجد با مدرس و معلم روی حصیر می نشستند و کار خود را آغاز می کردند. با این وجود، اصل تأمین معاش و رفع احتیاجات حوزه ها به مقدار کفاف و قناعت مورد توجه بوده است و از سهم مبارک امام علیه السلام کمک هایی به حوزه ها و اساتید، طلاب و نویسندگان برای طبع کتب، مجلات^(۳)، نشریات اسلامی، ترسیم و تعمیر مساجد، مدارس، کتابخانه ها، بیمارستان ها، دارالایتام ها، کمک به ضعفا، رفع نیازمندی نیازمندان و جهات و امور مهم

ص: ۶۳

۱- (۱) نمونه را نک: امام امیر المؤمنین علیه السلام از دیدگاه خلفا؛ اگر علی علیه السلام نبود؛ پرتوی از بیکران علم علی علیه السلام؛ مرجعیت دینی اهل بیت و پاسخ به شبهات؛ خاتمیت و ولایت، نشر سمپار، مقاله مرجعیت علمی امامان معصوم علیه السلام از آیت الله سبحانی.

۲- (۲) تحصیل علم برای برخی از واجبات عینی به شمار می آید.

۳- (۳) انتشار مجلات اسلامی در شیعه نیز با سابقه است و آنچه اطلاع دارم در عراق، لبنان، ایران، هند، پاکستان و کویت، مجلات و نشریات ارزنده ای منتشر شده است که تعدادی از آنها در حال حاضر هم مشغول خدمت هستند...

دیگر پرداخت می شود. در حال حاضر از این محل سهم مبارک امامعلیه السلام علاوه بر اداره حوزه های کوچک و بزرگ، کارها و امور خیری انجام می شود که با اضعاف مضاعف آن، مؤسسات غیر دینی نمی توانند این خدمات را انجام دهند.

جالب این است که بسیاری از امور مهم مربوط به خدمات نوعی و اجتماعی که در دایره مجتمعی تشیع توسط خود اشخاص انجام می گیرد نیز از سهم با برکت امامعلیه السلام است که با استیذان از فقها و مراجع به این مصارف می رسد.

قابل توجه این است که: وجوهی که در این راه ها از سهم مبارک یا تبرّعات، مصرف می شود، مأمور وصول و تشخیص ندارد؛ هر کس بدهی خود را کم یا زیاد باشد خودش تعیین می کند و به مراجع و مجتهدین یا وکلای آنها می پردازد و یا اینکه با استیذان از ایشان شخصاً به مصارفی که موجب اعلائی کلمه اسلام، عزت و قوت اسلام، استقلال مسلمین و خیر و رفاه مسلمانان باشد می رساند.

در صرف وجوه شرعی یک کنترل خود به خود، که احساس مسئولیت خدایی آن را به وجود می آورد، برقرار است و کمتر حیف و میل می شود؛ هم دهنده وجوه شرعاً مکلف است بدهی خود را به اشخاص صلاحیت دار، پاک، باتقوا و مورد اعتماد بپردازد و هم گیرندگان مکلف هستند که آن را در مواردی که رضای خدا و مصلحت اسلام است صرف نمایند.

[استقلال حوزه ها]

حوزه های علمی شیعه دارای استقلال مالی و اقتصادی می باشند و از حکومت ها و دولت ها کمکی دریافت نمی کنند و در هر کشوری که باشند تحت نفوذ مالی و اقتصادی دولت آن کشور قرار نمی گیرند و از دریافت کمک های دولتی ابا دارند و فقط خود را به حضرت ولی عصر ارواح العالمین له الفدا و عنایات و الطاف ایشان وابسته می دانند و

وظایف شرعی خود را با کمال استقلال انجام می دهند و از این رو ناچار نیستند برای دریافت پول و حقوق، سیاست اسلامی و روش علمی، تبلیغی و ارشادی خود را با سیاست حکومت ها وفق دهند و وظایف خود را زیر پا بگذارند یا نصوص و برنامه های دین را به نفع استضعفان و استعمار، تفسیر نمایند. مذهب تشیع جلوه اسلام راستین را همواره داشته و خواهد داشت.

از آنجا که مذاهب و فرق دیگر تحت نفوذ حکومت های وقت بوده و هستند به مرور زمان از روح اسلام دور شده و کم و بیش به اقتضای سیاست های جبار حاکم آن، گام برداشته اند و به خصوص در دوران حکومت بنی امیه و بنی عباس و تسلط

سلاطین متعصب، سیاست های مختلف در بین این مذاهب، آثار سوء بسیار گذارد که امیدواریم با بیداری و توجهی که بسیاری از متفکران آنها در این عصر پیدا کرده اند این عیوب برطرف گردد و بتوانند خود را از آثار سوء آن سیاست های شوم تخلص نموده و به اسلام راستین و خالص برسند.

۶: وضعیت کمی حوزه ها

اشاره

ص: ۶۷

تعداد حوزه های علمی در حال حاضر و مقدار مدرسین و طلاب علوم دینی را بیان فرمایید.

پاسخ: احصائیه دقیق حوزه های علمی در اختیار اینجانب نیست، اما اجمالاً در بسیاری از شهرها و روستاهای شیعه، از جمله شهرهای ذیل حوزه های علمی بزرگ و کوچک برقرار است (۱):

ایران: قم، مشهد مقدس، اصفهان، تهران، تبریز، شیراز، کرمان، یزد، ارومیه، همدان، کرمانشاه، قزوین، زنجان، اراک، جهرم، خوی، مراغه، میانه، نیشابور، آمل، بابل، ساری، چالوس، گرگان، لاهیجان، رشت، آستانه، ایلام، ملایر، گلپایگان، تویسرکان، بروجرد، خرم آباد، اهواز، دزفول، خوانسار، سبزوار، سمنان، شاهرود، دامغان، قوچان، بجنورد، تربت جام، نائین، اردکان، نجف آباد، خمینی شهر، شهرضا، کوهستان، رودسر، لنگرود، اسفراین، درود، نهاوند، زهان، شمیران، شهر ری، کاشان، فاروج، قائن، بهبهان، آبادان، خرمشهر، شیروان، قروه، درّه جزین، هیدج، مرنند، گنبد قابوس، فریمان، خلخال، بیرجند، گلوگاه بندپی، اشتهاارد، داراب کلا، سنقر، و نقاط دیگر که فعلاً در نظر نیست.

عراق: نجف اشرف، کربلا، کاظمین، سامره و بغداد.

سوریه و لبنان: بیروت، بعلبک و دمشق.

عربستان: قطیف و احساء.

بحرین: منامه.

ص: ۶۹

۱- ((۱)) نک: تاریخچه حوزه ها و مرجعیت شیعه؛ آفاق اسلام؛ حوزه های علمیه شیعه در گستره جهان، سید علی رضا سید کباری، پژوهشکده باقر العلوم علیه السلام.

کویت: کویت.

پاکستان: از جمله اسلام آباد، لاهور، سرگودھا، فیصل آباد، کوئٹہ سمایه، کوئٹہ ادو، دیره غازیخان، ملتان، پروسپال، حافظ آباد، جسارا، شاهیرود، خوشاب، کهرود، جهنگ، کبیرواله، کانومکی، اسکرود، شگهر، حیدر آباد، خیر پور، کراچی، نارنک، گوهر والا، وزیر آباد، میان والی و تسر شگر.

افغانستان: کابل، هرات، مزار شریف، قندهار، یکاوونگ، بهسود، دای زنگی، بلخ، سرپل، بوئین قره، بلخاب و سنگ چارک.

هند: از جمله لکهنو، حیدر آباد، فیض آباد، بنارس، دهلی، جانپو، الله آباد، بمبئی و کلکته.

در ترکیه نیز گرچه جمعیت شیعه بسیار است اما به علت تسلط نظام ضد اسلامی کمالی (۱) از وجود حوزه علمی علنی و رسمی اطلاعی ندارم.

در کشورهای دیگر نیز خصوصاً کشورهای آفریقایی، جاوه، اندونزی، تایلند و رنگون، به خصوص چین که جمعیت شیعه، طبق یک احصائیه که مربوط به سی سال پیش است، یازده میلیون نفر بوده است و امروز به طور حتم این آمار بیشتر است شیعیان برنامه ها و مدارسی دارند که اینجانب به طور تفصیل و تحقیق از برنامه های آنها و اینکه در سطح یک حوزه علمی کامل می باشند یا نه، اطلاعات لازم را ندارم.

از شیعه در کشورهای مسلمان نشین - که تحت سیطره و نفوذ شوروی قرار دارند و شاید احصائیه آنها، که قبل از سقوط رژیم تزاری متجاوز از ده میلیون بوده، امروز حدود سی میلیون باشد - متأسفانه به واسطه وضعیتی که در آن کشورها برقرار است اطلاعی نداریم با مسلمان های خارج از شوروی ارتباطی که تحت کنترل و نظارت دقیق حکومت نباشد و ندارند، رفت و آمد آنها با کشورهای اسلامی تقریباً قطع است؛ با اینکه در

ص: ۷۰

۱- ((۱)) نامبرده مصطفی کمال پاشا، آتاتورک (۱۸۸۱ م - ۱۹۳۸ م) سیاستمدار و نخستین رئیس جمهوری ترک (۱۹۲۳ تا ۱۹۳۸ م) و بنیانگذار ترکیه جدید است.

سابق، این کشورها حتی در نجف و کربلای فعلی مدارسی داشتند که هم اکنون نیز برقرار است، مانند مدرسه بخارائی و مدرسه بادکوبه.

با کمال تأسف، امروز در خود این کشورها از وجود حوزه اطلاعاتی نداریم و اگر هم افرادی باشند، چنان که می دانیم استقلالی ندارند و باید تحت نظر حکومت و طبق دستوری که به آنها داده می شود عمل کنند. به طور کلی وضعیت اسلامی آنها به واسطه نظامی که علی رغم افکار و عقاید آنها، بر آنها تسلط دارد بسیار اسف انگیز و فاقد آزادی است.^(۱)

امروزه تقریباً از تمام دنیا، اروپا، آمریکا، کشورهای دور دست آفریقا، هند، پاکستان و اندونزی شیعیان و سایر مسلمانان با قم، که مرکز تشیع است، ارتباط دارند و مسائل مذهبی خود در هر رشته را از این حوزه سؤال می نمایند که کاشف از این است که کم و بیش آزادی هایی دارند، اما متأسفانه از کشورهای مسلمان نشین تحت سلطه شوروی، کمتر یا اصلاً نامه ای نمی رسد. امید است موج بیداری و تحرکی که عالم اسلام را فرا گرفته و مسلمانان را به سوی احیای نظام عدل اسلام رهبری می کند با توسعه روزافزونی که دارد همه کشورهای اسلامی را فرا بگیرد.

در مورد بلاد و شهرهایی که نام بردیم باید متذکر شوم که در برخی از آنها مدارس متعدد که بسا از بیست مدرسه تجاوز می کند، دایر و در جریان است و در بعضی از آنها

ص: ۷۱

۱- ((۱)) سپاس خدای را که اکنون ما شاهد فروپاشی نظام کمونیستی می باشیم و برادران مسلمان ما از یوغ الحاد و استبداد حکومت کمونیست شوروی پس از هفتاد سال آزاد شده و چند کشور اسلامی جدید در عرصه کشورهای اسلامی مستقل پا برجا شده اند و نام نجس، نحس و پلید اتحاد جماهیر سوسیالیستی شوروی از صفحه جغرافیای جهان محو و نابود شد. در این میان گرچه کمونیست ها در این کشورها تلاش می کنند حکومت را در دست خود نگاه دارند و از حاکمیت احکام اسلام جلوگیری می نمایند، اما امیدواریم که آنها نیز به همان سرنوشت کشور ما در کمونیسم گرفتار و حکومت اسلام در تمامی این کشورها برقرار گردد..

مدارس بزرگی وجود دارد که مشهور و معروف و از شاهکارهای فن معماری اسلام می باشد. این مدارس در اصفهان، نجف اشرف، قم، مشهد، تهران، تبریز، شیراز، کرمان، لکهنو، پاکستان، افغانستان و بلاد دیگر، قدمت حوزه های علمیه و کوشش شیعه در بسط و توسعه معارف اسلامی را به دنیا نشان داده و از

تمدن های بزرگی که شیعه تأسیس کرده است، خبر می دهند. (۱)

این را هم در نظر داشته باشید که با توجهی که مراجع بزرگ شیعه به بسط و توسعه معارف اسلامی و تشیع دارند، تأسیس حوزه ها در شهرها و روستاهایی که در حال حاضر، حوزه ندارند، رو به افزایش است، و انتظار می رود بیش از پیش گسترش یابد. چنان که به این نکته هم باید توجه داشت که در بسیاری از نقاطی که حوزه علمی به صورت متعارف وجود ندارد، مجلس درس و تبلیغ احکام، آموزش معارف دین، بحث پیرامون مسائل اسلامی (که شامل تمام نواحی جنبه های حیاتی بشر است) و پرسش و پاسخ در تمام مساجد شیعه و در هزاران مجالسی که به نام روضه و برای زنده نگاه داشتن خاطره فداکاری بی نظیر و قیام عظیم و بی سابقه سیدالشهداء، حسین بن علی علیهما السلام

ص: ۷۲

۱- (۱)) متأسفانه رژیم، نیم قرنی که در ایران مسلط بود و در تغییر شخصیت های اسلامی مملکت و استعماری کردن همه چیز آن تلاش می کرد، علاوه بر آن که سالها اکثر حوزه ها و مدارس را در ایران بست و از تبلیغ معارف اسلام جلوگیری نمود، تعدادی از مدارس مهم کشور را در مشهد و تهران و بعضی شهرهای دیگر یا بکلی خراب نمود یا تبدیل به مؤسسات حکومتی کرد، که از جمله مدرسه قدیمی و بسیار زیبای گلپایگان را که مشتمل بر آثار هنری مهمی بود بالمره خراب نمود و در این چند سال اخیر نیز به دست ولیان که به اسم نیابت آستان قدس و استاندار، او را مسلط بر استان خراسان نمود، چند مدرسه مهم را که در شهر مقدس مشهد بود خراب نمودند و مدرسه عظیم «میرزا جعفر» و کتابخانه آن را به وضعی در آوردند که هر با وجدانی را غرق تأسف می نماید. باید حمد و سپاس خدا را بجا آوریم و شکر گزار باشیم که از برکت انقلاب اسلامی مدرسه میرزا جعفر و مدارس اطراف آن به صورت بسیار با شکوه و کم نظیری باز سازی و آماده استفاده طلاب و مدرّسین و تشکیل یکی از بزرگترین مجامع علمی عالم اسلام شده است. و الحمد لله الذی هدانا لهذا و ما كنا لنهتدی لو لا ان هدانا الله..

و زنده داشتن مکتب جهاد و حرکت تشیع برپا می شود، علی الدوام دایر است و این مساجد و مجالس روضه هر کدام در واقع یک حوزه علمی و مدرسه تعلیمی و تربیتی هستند که اهمیت آنها و نقشی که در بیداری مردم و رشد افکار دارند بسیار ارزنده و موفقیت آمیز بوده است.

در مورد تعداد طلاب، اگر چه هم اکنون احصائیه های نسبتاً دقیقی وجود دارد اما چون در زمان نوشتن این مطالب در اختیار اینجانب نیست نمی توانم به طور دقیق تعداد آنها را عرض کنم. اما به طور حدس، تعداد طلاب حوزه های بزرگ، مانند قم، نجف اشرف، مشهد مقدس، اصفهان، تهران و تبریز شاید متجاوز از بیست هزار نفر باشد که اکثریت آنها در قم اشتغال به تحصیل دارند و با طلاب شهرهای دیگر

ایران و عراق، افغانستان، هند، پاکستان، سوریه، لبنان، بحرین، عمان، مسقط، احساء، قطیف و نقاط دیگر، شاید بالغ بر سی هزار نفر یا بیشتر باشد. (۱)

از آنجا که در حوزه های علمی بیشتر رسم بر این است که دانشجو، خود مدرس را انتخاب می نماید و علاوه بر گروهی که تدریس رسمی دارند، طلاب مراتب بالا، برای طلاب کلاس های پایین تر درس می گویند از این رو نمی توان تعداد مدرسین را به دقت معین کرد. اجمالاً، هر کدام از طلاب که استعداد و ترقی و تَبَرُّز داشته باشند به زودی در صفوف مدرّسین نیز وارد می شوند و با تحصیل و تدریس، پیشرفت علمی خود را دنبال می نماید.

علاوه بر اینها علمای بلاد نیز به تناسب محل و موقعیتی که دارند برای مردم،

ص: ۷۳

۱- (۱) اکنون در حال طبع [اول] این کتاب از برکت انقلاب اسلامی ایران تنها در حوز قم شاید تعداد طلاب، متجاوز از سی هزار نفر باشد و علاوه بر مدارس باشکوه و پر وسعت دیگر و کتابخانه های مهم تأسیس شده است. همچنین در سایر شهرها به همین نسبت حوزه ها توسعه و گسترش یافته است..

مجالس درس تفسیر، عقاید، اخلاق، سیاست، برنامه های نظام اسلامی، تجوید قرآن و غیره دارند که با این حساب تعداد مدرسین در محیط تشیع بسیار زیاد خواهد بود.

ص: ۷۴

۷: مقایسه دو حوزه

اشاره

ص: ۷۵

ارتباط مدارس نظامیه بغداد با حوزه های علمی شیعه و توضیحی در رابطه با مقایسه این دو حوزه بیان فرماید.

پاسخ: البته مدارس نظامیه (۱) و مدارس دیگر اهل سنت، با حوزه های شیعی در جهات علمی بی ارتباط نیستند، و از معارف شیعی تا حدودی که با برنامه های سیاست و حکومتی بودن آنها مخالفت نداشته، کم و بیش متأثر شده اند. وقتی افراد نامداری از اهل سنت و مؤسسان مذاهب بزرگ آنها چون مالک و ابوحنیفه شاگرد حوزه درس حضرت امام جعفر صادق علیه السلام باشند (۲) و بسیاری از آنها با تلامذه ایشان و سایر ائمه علیهم السلام در ارتباط، تماس و بحث باشند، بالطبع ارتباط علمی بین مدارس شیعی و اهل سنت برقرار می شود.

نباید فراموش کرد که شیعه و اهل سنت چون در اینکه قرآن مجید و سنت پیغمبر صلی الله علیه و آله مدرک و مصدر علوم اسلامی است، اتفاق نظر دارند و از این جهت این قدر مشترک اساسی همیشه مدارس آنها را به هم نزدیک می کند و وحدت و اتفاق را بین آنها حفظ می نماید.

اگر تعصب متعصبان و سیاست سیاستمداران مداخله نکند و فقط دانشمندان روشنفکر، عهده دار امور علمی باشند، بیش از اینها به هم نزدیک و با هم متحد می شوند. هم اکنون گروهی از مشاهیر بزرگ اهل سنت در مسائلی که تا این عصر بین شیعه و سنی مورد اختلاف بود، ترک مذهب اهل سنت را نموده، و به قول خودشان نظر به قوت

ص: ۷۷

۱- (۱) نظامیه مدرسه هایی با شکوه بود که در اواسط قرن پنجم توسط نظام الملک (م: ۴۸۵ هـ -) وزیر آل بارسلان (م ۴۴۵ هـ -) و ملکشاه سلجوقی در بغداد، نیشابور و موصل و بصره و اصفهان و بسیاری از شهرهای دیگر ساخته شد و پس از او به نام «نظامیه» خوانده شدند. بعد از جامع الازهر بزرگ ترین مدرسه اسلامی که به تمام معنا آن را می توان دانشگاه اسلامی نامید، مدرسه نظامیه بغداد بود که خواجه نزدیک به شصت هزار دینار صرف بنای آن کرد و علمای بزرگ به تدریس در آنجا اشتغال داشتند. تاریخ آموزش در اسلام، ص ۱۰۰ و ۲۸۱؛ مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن از دکتر نور الله کسایی، مؤسسه انتشارات امیر کبیر؛ تاریخ علوم اسلامی از جلال الدین همایی، ص ۳۸ به بعد؛ تاریخ تعلیم و تربیت در ایران و اسلام، ص ۱۲۳ به بعد.

۲- (۲) ابوحنیفه دو سال نزد امام صادق علیه السلام شاگردی کرد و به این شاگردی افتخار می کند. نک: مختصر التحفه الاثنی عشریه از آلوسی، مکتبه ایشیق استامبول، ۱۳۹۹ هـ - ق، ص ۸. و در سخن کوتاهی در توصیف استادش می گوید: ما رأیت افقه من جعفر بن محمد؛ من فقیه تر از جعفر بن محمد علیه السلام ندیدم! نک: تذکره الحفاظ ذهبی، ج ۱، ص ۱۶۶؛ سیر اعلام النبلاء، دارالنشر سال ۱۴۱۳، ج ۶، ص ۲۵۷. و مالک بن انس نیز سخن زیبایی درباره استاد خود امام جعفر صادق علیه السلام دارد که در این منابع آمده است: تهذیب التهذیب، ج ۲، ص ۱۰۴ (مطابق نقل اسد حیدر در کتاب الامام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۵۳؛ بحار، ص ۲۸. مناقب ابن شهر آشوب، ج ۳، ص ۳۷۲. و درباره پیشوایان علم و حدیث عامه که از امام صادق علیه السلام روایت می کنند. نک: الصواعق المحرقة، ص ۲۰۱.

ادله شیعه نموده و در این مسائل، مذهب شیعه را اختیار کرده اند (۱) و در آینده، تقریب بیشتر را - ان شاء الله - استقبال خواهیم کرد.

شاید اطلاع داشته باشید که چندی پیش در عصر زعامت رهبر بزرگ عالم تشیع، حضرت آیت الله بروجردی طاب ثراه، رئیس جامع الازهر، شیخ محمود شلتوت (۲) در فتوای تاریخی خود به تمام جهان اسلام، ابلاغ کرد که: «تمسک و عمل به مذهب شیعه جعفری جایز و بی اشکال است» (۳).

بنابراین ارتباط بین شیعه و اهل سنت همیشه موجود بوده و هست و این ارتباط هر چه بیشتر شود، شیعه را به برادران اهل سنت بیشتر معرفی خواهد کرد و پرده های تاریکی را که سیاست های استعماری به چهره زیبای تشیع انداخته و موانعی را که ایجاد کرده بودند - ان شاء الله - از میان خواهد برد. شیعه همواره کتاب های برادران اهل سنت را مطالعه کرده و به آنها مراجعه می نماید و در کتابخانه های آنها در قم، نجف اشرف و سایر مراکز، کتاب های اهل سنت در هر موضوع وجود دارد و بررسی و تحقیق در مسائل مذهبی آزاد است.

اما در برخی از کشورهایی که تحت نظر اهل سنت، به خصوص فرقه مستحده و هابیه اداره می شود، مانند عربستان سعودی، ورود و مطالعه کتب شیعه به شدت ممنوع شده و حکومت از بیداری و آگاهی مردم سخت هراس دارد در حالی که در پخش کتاب هایی که افکار را گمراه و مسلمان ها را به خصومت داخلی گرفتار می کند اصرار دارند و با اینکه دعوی اسلام و توحید دارند و از عدالت اسلام و نظام آن سخن می گویند عقاید خرافی مجسمه را ترویج نموده و در نظام حکومتی و مذهبی برنامه بی سابقه ای را دنبال می کنند که هر مسلمان آزادمش و صاحب بینش اسلامی از آن بیزار است و با توافق و معاهده ای که محمد بن عبدالوهاب (۴) با سعود (۵) نموده، قرار بر این گذارده اند که

ص: ۷۸

۱- ((۱)) نک: مستبصرون، سید مصلح الدین مهدوی، المتحولون، هشام آل قطیط، چاپ دار المحججه البيضاء؛ لماذا اخترنا مذهب، ترجمه محمد محمد اشتهدادی؛ موسوعه من حياه المستبصرين، چاپ مرکز الأبحاث العقائديه.

۲- ((۲)) مرجع اعلاى عالم تسنن، یکی از بنیانگذاران فقه تطبیقی در دانشگاه الازهر و شخصیت اصلاحی قرن حاضر، شیخ محمود شلتوت (۱۳۱۰ ق - ۱۳۸۳ ه -) از علمای آزاد اندیش و شجاع است که درباره شخصیت و آثارش کتاب ها و مقالاتی در دست است از جمله: مشعل اتحاد، ص ۱۳۰ (پیشوایان تقریب، تنظیم معاونت فرهنگی مجمع جهانی تقریب؛ مجله الاخاء العربیه، ش ۴، ص ۴۵)؛ سیمای فرزندگان آیت الله سبحانی، ج ۲، ص ۵۷۱. متن این فتوای شجاعانه که اولین فتوای یک عالم بزرگ اسلامی پیرامون رسمیت همه مذهب اسلامی است در کتاب های زیر آمده است: همبستگی مذاهب اسلامی، ص ۳۴۵؛ شیخ محمود شلتوت آیت شجاعت، ص ۸۰؛ تعدد مذاهب از دیدگاه فقها و اندیشمندان مسلمان، گردآوری و ترجمه سید جلال میرآقایی، ص ۱۴۸؛ مشعل اتحاد، ص ۱۳۲؛ رساله الاسلام، سال ۱۱ ش م؛ اسلامنا، ص ۵۹؛ تمه المراجعات، ص ۱۱۲؛ سیری در تعالیم اسلام از محمود شلتوت، ترجمه خلیلیان، مقدمه ص ۷۱۶.

۳- ((۳)) عبارت او این است: ان مذهب الجعفریه المعروف بمذهب الشیعه الامامیه يجوز التعبد به شرعاً کسائر مذاهب اهل

السنه فینبغی ان یعرفوا ذلک و ان یتخلصوا من العصبیه بغير الحق؛ مذهب جعفری، معروف به مذهب شیعه امامیه، مذهبی است که تعبد به آن شرعاً جایز است، همانند مذهب اهل سنت، لذا سزاوار است بر مسلمانان که آن را شناخته و از تعقیب به ناحق نسبت به مذاهبی معین خلاصی یابند. این فتوا مورد توجه دیگر دانشوران عامه قرار گرفته و آن را تأیید کرده اند از جمله: دکتر محمد فحام نک: فی سبیل الوحده الاسلامیه، ص ۶۴؛ شیخ محمد غزالی. نک: دفاع عن العقیده والشریعه، ص ۲۵۷. عبدالرحمن بخار. نک: فی سبیل الله الوحده الاسلامیه، ص ۶۶؛ تقریب مذاهب، از نظر تا عمل، ص ۵۳.

۴- (۴) محمد بن عبدالوهاب احیاگر اندیشه های ابن تیمیه و پیشوای مذهب وهابی در سال ۱۱۱۱ ه - تولدیافت در ۱۲۰۷ وفات کرد. برای تحصیل علم به بصره، شام، حجاز و ایران مسافرت کرد و پس از آن به «نجد» بازگشت و به اظهار عقاید سخیف و خرافی خود پرداخت و مسلک خود را که به عنوان «وهابیت» نام گرفت، رواج داد. محمد بن سعود جد اعلای پادشاهان سعودی احساس کرد می تواند از وجود او برای توسعه قلمرو خود کمک گیرد و از این روی: خدنگ مارکش با مار شد جفت. برای آگاهی بیشتر از تاریخ پر ماجرا و عقاید وهابیت می توانید به کتاب هایی که در چهار شماره مجله مکتب اسلام سال ۲۹، شماره ۱۴ تا ۴ معرفی کرده ایم مراجعه فرمایید.

۵- (۵) محمد بن سعود (م ۱۱۷۹ ه - ق) در سال ۱۱۵۷ با هیأت اعزامی محمد بن عبدالوهاب در «درعیه» مذاکره کرد و با وی پیمان بست که در راه اصلاحات دینی بر شیوه وی صمیمانه بکوشد. این پیوستگی و احترام و عقیده بعدها در فرزندان و جانشینان محمد بن سعود، یعنی عبدالعزیز و سعود ادامه یافت.

مملکت از حیث نظام حکومتی در حکومت خاندان آل سعود و از حیث نظام مذهبی در خاندان محمد بن عبدالوهاب و به قول خودشان آل شیخ باشد؛ از این لحاظ کشور و سرزمین حجاز را که به اسلام تعلق دارد و مرکز ظهور شمس وجود محمدی و مطلع نور جهانگیر اسلام است، به خود منتسب کرده و به عربستان سعودی نام گذارده اند و دیگران را از نیل به حکومت و حق مداخله در سیاست کلی مملکت، محروم و کشورهای اسلام را که به هیچ رنگ و شخصی منتسب نیست، به خصوص عربستان را به سعود نسبت داده و تجزیه ممالک اسلامی را با این عمل امضا کرده اند.

شرح زیان های این برنامه و مخالفت آن با نظام های اسلامی که شیعه و اهل سنت معتقدند طولانی است در اینجا به عنوان جمله معترضه این مطالب ذکر شد.

کوتاه سخن این است که مدارس بغداد و دیگر شهرها و نظامیه بغداد و نیشابور به طور حتم از حوزه های علمی شیعه متأثر شده و استفاده کرده اند اما از ارتباط مستقیم مدرسه های نظامیه بغداد و نیشابور در حال حاضر، چیزی به خاطر ندارم.

در مقایسه این مدارس با حوزه ها و مدارس شیعی باید گفت که این مدارس تحت برنامه خاص و محدودیت هایی که حکومت ها بر آنها وارد می کردند علوم را از مؤیدان حکومت های جبار و مصوبان سلطنت بنی امیه، بنی عباس و محدثان درباری اخذ نموده اند و از این جهت در کلام، فقه و حدیث، مکتب های خاصی به وجود آورده اند که تا ممکن است از اهل بیت پیغمبر صلی الله علیه و آله فاصله داشته باشد.

اما حوزه های شیعی براساس بحث و بررسی، تحقیق آزاد و دور از نظارت حکومت های جبار را از آغاز کار حتی در موقعی که ابوبکر و عمر کتابت و نوشتن حدیث و علم را ممنوع کرده و بر آن به شدت مؤاخذه می نمودند، شروع کردند و هر چه جلو آمدند تحقیقات و پیگیری هایشان حقیقت اسلام، اتقان و استحکام نظامات اسلام را بیشتر جلوه داد.

اینان علاوه بر کتاب و سنت پیغمبر صلی الله علیه و آله، برای فهم صحیح مبانی و مقاصد کتاب و سنت به ائمه علیهم السلام نیز رجوع کرده و قول، تفسیر و احادیث آنها را بر حسب «حدیث ثقلین»^(۱) و احادیث معتبر دیگر، حجت می دانند در حالی که سیاست ها و قدرت های حاکم، اهل سنت را از این نقطه اتکاء در فهم درست مفاهیم اسلام محروم کرده است.

در پایان باید متذکر شد که در عصر حاضر گرایش زیادی از جانب بسیاری از روشنفکران اهل سنت به مذهب اهل بیت علیهم السلام (مذهب شیعه) شده است و در بعضی عواصم و مراکز آنها مکتب هایی به نام مکتب اهل البیت تأسیس شده است.

و آخرین نکته ای که بیان می کنم این است که در حال حاضر، قدیمی ترین حوزه علمی اهل سنت، جامع ازهر، چنان که به آن اشاره شد، مدرسه ای از مدارس شیعه بوده و به نام حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، الازهر نامیده شده است. در این مدرسه و در قاهره، علمای بزرگی از شیعه مانند قاضی نعمان^(۲) صاحب دعائم الاسلام تدریس می کردند و در دورانی که شیعه این مدرسه را اداره می کردند بسیار پر رونق بود که متأسفانه صلاح الدین ایوبی^(۳) با هجوم متعصبانه به مصر و قلع و قمع شیعیان و ارتکاب ظلم ها و فجایع بسیار، تشیع و ولای اهل بیت علیهم السلام را از رسمیت انداخت و آن تمدن بزرگ اسلامی را که در مصر به وجود آمده بود، پایمال ستم های بسیار نمود و از میان برد و خسارت های علمی این یورش متعصبانه از ویرانی مدارس، آواره شدن علما و از میان رفتن بزرگ ترین کتابخانه ها و نفایس کتب خطی و آثار اسلامی بیش از آن است که بتوان توصیف نمود.

با این توصیف علی رغم وجود صلاح الدین ها، امروز مصر بیشتر از همه یا بیشتر از کشورهای سنی نشین اسلامی به ولای اهل بیت علیهم السلام گرایش دارد و نویسندگان

ص: ۸۰

۱- ((۱)) حدیث معروف ثقلین حدیثی است مورد اتفاق همه مذاهب اسلامی - اعم از شیعه و سنی - که طرق زیادی دارد و آن را بیش از بیست تن از صحابه نقل کرده اند. از روایات استفاده می شود که رسول خدا صلی الله علیه و آله نه یک بار بلکه چندین بار در مواقع مختلف حدیث شریف ثقلین را تکرار فرموده اند.

۲- ((۲)) صلاح الدین یوسف بن ایوب. وی شافعی و اشعری بود و متعصب. در سال ۵۶۴ ه - وارد مصر گردید و پس از درگذشت عاضد، به سال ۵۶۷ ه - حکومت آنجا را به دست گرفت و سراغ گروه های شیعی رفت تا شیعه را از کشور محو گرداند. وی کتابخانه های نفیس دار الحکمه و دار العلم را به آتش کشید و جامع الازهر را بست. الخطط، ج ۲، ص ۳۹؛ نجوم الزاهره، ج ۵، ص ۳۳۴؛ و ج ۳، ص ۱۵۰؛ دولت ایوبیان از محمد سهیل طقویش، ص ۳۴؛ الشیعه و الحاکمون؛ دولت های شیعه در طول تاریخ، ۸۷-۸۶؛ الازهر فی الف عام، ج ۱، ص ۱۵.

۳- ((۳)). ایشان نعمان بن ابی عبدالله، محمد بن منصور بن احمد، فقیه و دانشمندی بزرگ بود و از طبع شعر نیز برخوردار بود. کتاب قصیده ذات المحن او منظومه ای بود که راجع به بیدادگری های ابویزید مخلد بن کی داد گفته شده است. کتاب های چندی تألیف کرد و در زمان عزیز، دومین خلیفه فاطمی مصر، منصب قضاوت داشت. نک: و فیات الاعیان ۵، ص ۴۸، ش

۷۳۷؛ اخبار قضاة مصر، شیعه در مصر؛ الفوائد الرضویه، با تحقیق نگارنده، ج ۲، ص ۱۰۵۷.

آزاد فکر و تربیت شده همین جامع ازهر پیرامون شخصیت اهل بیت علیهم السلام کتاب ها می نویسند و رئیس اسبق جامع ازهر، شیخ سلیم، صحت این مذهب را تأیید کرد و رئیس اسبق دیگر شیخ محمود شلتوت، تعبد و عمل به مذهب شیعه امامیه را برای همه مسلمانان جایز اعلام می نماید. و این مشاهده (۱) منتسب به اهل بیت علیهم السلام است که در مصر سالانه شاهد صدها هزار نفر زوار از برادران اهل سنت و محل صدور کرامات و خوارق عادات است.

ص: ۸۱

۱- (۱). مانند مشهد رأس الحسین علیه السلام به نام مسجد امام حسین علیه السلام و حرم حضرت زینب دختر امام علی علیه السلام، بانو نفیسه و بارگاه های مالک اشتر، محمد بن ابی بکر، سرزید بن علی، رأس الحسین علیه السلام و.... نک: آل البيت فی مصر؛ مراقد اهل البيت فی القاهره؛ مساجد مصر و اولیایها الصالحون دکتر سعاد ماهر، اهل البيت فی مصر، سید هادی خسرو شاهی، تحقیق شوقی محمد، چاپ مجمع جهانی تقریب.

۸: مکتب خانه های قدیم

اشاره

ص: ۸۳

دربارهٔ مکتب خانه های قدیم و تأثیر آنها در آماده کردن جوانان برای ورود به حوزه های علمی، مطالبی را بیان فرمایید.

پاسخ: وضعیت مکتب خانه های قدیم به شکلی که در این اواخر رسیده بود - که هم ظواهر آنها در برابر مدارس جدید جلوه خوبی نداشت و هم وضعیت درس و سلوک معلم با شاگرد، غیر منظم و خشونت آمیز بود - نبوده است. (۱)

علل و عوامل بسیاری موجب این تنزل شده بود و از اینکه این وضعیت مخصوص کشور ما بوده یا در سایر کشورهای مسلمان نشین نیز این تنزل رخ داده یا نه اطلاع کافی ندارم. اما در سفری که به اتفاق دانشمند روشنفکر، آیت الله زاده گلپایگانی، مرحوم حاج آقا مهدی به هند رفتیم، در آنجا برای تعلیم و تربیت شیعیان، مؤسساتی دیدم که فوق العاده توجه مرا جلب کرد. این مؤسسات - که تحت نظر معلمان با صلاحیت علمی و ایمانی اداره می شوند و در عین حال از تشریفات زائد پیراسته بودند - با بودجه کم، محصول کارشان زیاد و قابل توجه بود.

غرض این است که مکتب خانه ها در ازمنه گذشته، وضع ابتدال این اواخر را که در شرف انقراض بودند نداشتند و نتیجه کارشان کاملاً رضایت بخش بوده است.

چنان که از اشعار شعرا، کتاب های فارسی و تاریخ زندگی رجال علم و بعضی داستان ها

ص: ۸۵

۱- (۱) برای اطلاع از سبک آموزش و پرورش شیعی و آداب و حقوقی را که معلمان متعلمان مراعات می کردند به کتاب: «آداب المتعلمین» [منسوب به خواجه نصیر الدین طوسی] و کتاب «منیه المرید» مراجعه فرمایید..

استفاده می شود، این مکتب خانه ها در ساختن و پرورش دادن مردان بزرگ، سهم مهمی را ایفا می کرده اند و دارای برنامه های سازنده مرتب و منظمی بوده اند.

خوشنویسان، ادبا، شعرا و این همه فلاسفه و حکما و این همه علما، فقها، دبیران و وزیران نامدار، همه، پایه تحصیلاتشان از این مکتب خانه ها بود که آنان را برای وارد شدن به مراحل عالی تحصیل آماده می کرد.

ص: ۸۶

۹: رسالت حوزه های شیعه

اشاره

ص: ۸۷

در اینجا - که به پایان پاسخ به پرسش ها رسیده ایم - به چند نکته که در شناخت رسالت حوزه های علمیه شیعه سودمند است، اشاره می نمایم:

۱. نقش روحانیت شیعه و حوزه های علمی همگام با فعالیت های علمی و تحقیقات در رشته های مختلف، تبلیغ، هدایت و شناساندن اسلام به دنیا و جوامع بشری، تألیف کتاب های سودمند، انتشار مقالات، مجلات، سخنرانی ها، مواعظ و تربیت افراد لایق و علمای عامل و صالح در همه اعصار مؤثر و چشمگیر بوده است و به تمام معنا در بالا بردن سطح معارف اسلامی مسلمانان و تبلیغ آن به دیگران، در تحریک و بیداری شیعه و پایداری و مقاومت آنها در برابر هجوم ها و یورش ها در مقطع ها و فرصت های مختلف، عامل مهمی بوده و هست.

روحانیت و حوزه های علمی شیعه در طول تاریخ حیات خود، گرفتار سخت ترین فشارها، اختناق ها، زندان ها، شکنجه ها، کشتارها و حمله هایی شده است که می توان گفت اگر به هر قوم و ملت دیگری این ستم ها شده بود نابود و از صفحه روزگار محو می شد. با این وجود با مقاومت و پایداری که ملت از خود نشان داد، باقی ماند و تمام آن زورمندان و قدرت های بزرگ، از بین رفته و منقرض شدند و مانند رضاخان،^(۱) حسرت انقراض تشیع، حوزه های علمی و مکتب اهل بیت را به گور بردند. این روحانیت شیعه بود که در قرن معاصر، استعمار را به زانو در آورد و انقلاب های بزرگ را رهبری کرد.

ص: ۸۹

۱- (۱) رضا خان (۱۲۵۶ خ ۱۲۹۵ ه - تا ۱۳۲۳) سرسلسه رژیم غیر مردمی و دست نشانده پنجاه و سه ساله پهلوی در ایران بود که با یاری و پشتیبانی بریتانیا بر سر کار آمد و مدت شانزده سال کشور ایران را در ظلمت استبدادی شگرف و هراس انگیز فرو برد. برای آگاهی از شرح احوال و کرده هایش نگریسته شود به: کلمه الحق یا تاریخچه منظوم دوره منحوس رضاخان پهلوی اثر طبع آیت الله آقای آخوند ملا محمد جواد صافی؛ ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، از مؤسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی؛ حکم می کنم؛ تدوین علیرضا کمره ای همدانی، چالش های روحانیت با رضا شاه اثر داود امینی. با سرنگونی محمد رضا پهلوی و آخرین پادشاه سلطه پهلوی در ۲۲ بهمن ماه ۱۳۵۷ هجری شمسی، به وسیله قیام معجزه آسا و انقلاب اسلامی بساط حکومت شاهی برچیده شد.

مرحوم سید شرف الدین، (۱) عالم بزرگ شیعه و مؤلف کتاب های نفیس، المراجعات، الفصول المهمه، الی المجمع العلمی العربی و تألیفات دیگر بود که در لبنان و سوریه، پرچم مخالفت با استعمار فرانسه را به اهتزاز در آورد.

مرحوم میرزا محمد تقی شیرازی (۲) بود که از کربلا، انقلاب تاریخی عراق علیه استعمار انگلیس را رهبری کرد. (۳)

مرحوم آیت الله میرزا محمد حسن شیرازی (۴) بود که در واقعه رژی و تنباکو استعمار را کوبید و با مبارزه منفی - که از تعالیم مهم اسلام است - و تحریم تنباکو، ملت ایران را به قوه و نیروی خویش آگاه کرده و تاریخ جدید بیداری ملت را پی ریزی فرمود. (۵)

و این سید محمد سعید حبیبی (۶) بود که شخصاً در جهاد علیه انگلیس با دیگر آیات و علمای نجف اشرف شرکت کرد.

و کاشف الغطاء، شیخ محمد حسین (۷)، مؤلف اصل الشیعه و اصولها و کتاب های نفیس دیگر بود که در تمام عمر در عراق خویش علیه استعمار مبارزه کرد و علیه انگلیس فتوا داد.

تاریخ علمای مجاهد شیعه طولانی و مفصل است؛ چه حبس و تبعیدهایی که دیدند و چه زجرها و ناراحتی هایی که کشیدند!

در موقعی که سیاست تزاری روس بر ایران سایه انداخته بود، یگانه قوه ای که تحت نفوذ آنها قرار نگرفت روحانیت بود. در واقعه گریبایدوف که در زمان فتحعلی شاه (۸) واقع شد، حاج میرزا مسیح تهرانی (۹) بود که دست شجاعت از آستین صلابت بیرون آورده و ملت ایران را از آن ننگ و عار نجات داد.

ص: ۹۰

۱- (۱) زندگی آیت الله العظمی حاج سید عبدالحسین شرف الدین عاملی را در مجله نور علم، دوره سوم شماره ۸، ص ۱۲۰ به بعد آورده ایم. نیز نک: علمای مجاهد، ۲۵۶؛ شرف الدین؛ دایره المعارف تشیع، ۹، ص ۶۵۶-۵۶۳ و مقدمه آثار ارزنده ایشان.

۲- (۲) آیت الله العظمی میرزا محمد تقی شیرازی (۱۲۷۰-۱۳۳۸ هـ -) از فقها و مراجع بزرگ شیعه و ادیب و شاعر و زاهد و دارای آثار ارزشمند که بعد از وفات آیت الله سید محمد کاظم یزدی مرجعیت مطلق به او رسید و در انقلاب ۱۹۲۰ م عراق، علیه سلطه انگلستان نقش اساسی داشت و این کشور را از حلقوم آنان بیرون کشید. برای آگاهی بیشتر به مراجع زیر مراجعه شود: ریحانه الادب، ۴، ص ۱۲۳؛ نباء البشر، ۲۶۱/ش ۵۶۱؛ احسن الودیعه، ص ۱۷۳.

۳- (۳) نک: کتاب انقلاب ۱۹۲۰ عراق، دکتر صادقی، نهضت روحانیون ایران، چاپ جدید، ج ۱، ص ۱۷۲؛ علمای مجاهد، ۴۹۱؛ تاریخ حرکت اسلامی در عراق، به بعد، نهضت شیعیان در انقلاب اسلامی عراق، ۶۵ به بعد؛ میرزا محمد تقی شیرازی سروش استقلال؛ رسائل و فتاوی جهادی، ۳۱۰، ۳۱۵، ۳۴۲، ۳۴۴، ۳۴۶؛ ریحانه الادب، ۶، ۶۵-۶۶؛ معارف الرجال، ج ۲، ص ۲۱۷؛ اعیان الشیعه، ۹، ص ۱۹۲؛ علمای معاصرین، ۱۲۱؛ معجم رجال الفكر و الادب فی النجف، ۲، ص ۷۷۸. المرجعیه و

مواقفها سیاسی فی مدرسه اهل البیت علیهم السلام از سید محمد غروی.

۴- ((۴)) آیت الله العظمی حاج میرزا محمد حسن شیرازی (۱۲۳۰-۱۳۱۲ هـ -) معروف به میرزای بزرگ و میرزای اول. از فقهای برجسته و مراجع تقلید مجاهد و با نفوذ ایران در قرن سیزدهم و چهاردهم هجری و از مشهورترین شاگردان شیخ انصاری بود که پس از وفات شیخ در سال ۱۲۸۱ ق زعامت حوزه علمیه و مرجعیت به او واگذار شد. کسی که با حکم تحریم تنباکو انگلیس را شکست داد و انحصاری که از طرف ناصرالدین شاه به یک شرکت خارجی (رژی) داده شده بود، لغو شد و دست اجانب از ایران کوتاه گردید. قیام تنباکو نخستین حرکت سیاسی و اجتماعی مهم در عصر قاجار بود. درباره او نک: معارف الرجال، ص ۲۳۳-۲۳۸؛ ریحانه الادب، ج ۲، ص ۶۶-۶۸؛ علمای معاصرین، ص ۴۶-۴۸؛ احسن الودیع، ۱۲۹-۱۳۱؛ المآثر و الآثار، ج ۱، ص ۱۸۶-۱۸۷؛ الفوائد الرضویه؛ نباء البشر، ص ۴۳۱ / س ۸۶۵ و هدیه الرازی الی المجدد الشیرازی تألیف شیخ آقا بزرگ تهرانی در شرح حال او و بیش از ۳۵۰ تن از شاگردان و اصحاب و نزدیکان او است. اعیان الشیعه، ۵، ص ۳۰۴؛ الکنی و الالقاب، ۳، ص ۲۲۲.

۵- ((۵)) نک: نهضت روحانیون ایران، ج ۱، ص ۸۹ و چاپ جدید، ص ۱۵؛ تحریم تنباکو از ابراهیم تیموری، و تحریم تنباکو ترجمه زنجانی؛ تحریم تنباکو و مشروطیت از غلامعلی عباسی؛ تحریم تنباکو در ایران، نوشته نیکی نکدی؛ علمای مجاهد، ۴۹۶؛ تاریخ جنبش اسلامی در عراق، (۱۹۰۰-۱۹۲۴ م) ۱۰۲ و ۱۰۳. ترجمه شاهرخ قائم مقامی، نهضت های اسلامی در صد ساله اخیر از مرتضی مطهری.

۶- ((۶)) نامبرده «از رهبران جنبش جهاد علما پس از یورش متجاوزان انگلیسی به عراق به شمار می آید و فرماندهی یکی از محورهای عملیاتی را بر عهده داشت و با صدور حکم جهاد بر ضد نیروهای اشغالگر بر وجوب همراهی با حاکمیت اسلامی در بیرون راندن کافران از سرزمین های اسلامی تأکید ورزید و در این راه به بسیج مردم و عشایر پرداخت و در منطقه شعیبه با ارتش متجاوز انگلیس به جنگ پرداخت» احیاگر حوزه نجف، ص ۶۴. زندگی نامه آیت الله مجاهد سید محمد سعید حبوبی (ره) (۱۲۶۶ ق - ۱۳۳۳ ق) را در مجله مشکاه آورده ایم علاقه مندان رجوع فرمایند. نیز نک: علمای مجاهد، ص ۱۶۹؛ نهضت روحانیون ایران (چاپ ۲)، ۱ و ۱۷۳؛ معارف الرجال، ص ۲۹۱ و ۲۹۳؛ مکارم الآثار، ص ۱۸۲۱-۱۸۲۲؛ رسائل و فتاوی جهادی، ۲۳۹، ج ۲، ص ۲۸۵.

۷- ((۷)) درباره آیت الله مجاهد مصلح و استعمار ستیز کاشف الغطاء نک: علمای مجاهد، ص ۳۸۴، گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۲۵۱، ۲۵۳؛ شخصیت و اندیشه های کاشف الغطاء، به کوشش دکتر احمد بهشتی؛ دانشنامه جهان اسلام، ص ۶۴۷؛ دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۲، ص ۱۰۵؛ نورعلم، مقاله بنده نگارنده؛ ریحانه الادب، ص ۴۲۴؛ احسن الودیع، ۲، ص ۲۶۰؛ این است آیین ما، مقدمه راه اسلام - بلای استعمار، ترجمه سید هادی خسروشاهی، مقدمه جنه المأوی او. در خصوص نبردش با استعمار بریتانیا باید گفت رشید عالی گیلانی در سال ۱۳۶۰ ه - ق بر ضد انگلیس کودتا گردد و کاشف الغطاء در این قیام مسلحانه، شرکت کرد و با انگلیس جنگید چنانکه طی دوران جنگ جهانی اول نیز در سال ۱۹۱۴ تا ۱۹۱۸ م در نبرد با انگلستان شرکت کرد و مردانه حضور داشت.

۸- ((۸)) فتحعلی شاه قاجار، بابا خان حسینعلی خان (م. ۱۲۵) دومین شاه دودمان قاجاریه است. وی در سال ۱۲۱۲ پس از کشته شدن عمویش آغامحمدخان قاجار، از فارس، که مقرر حکومت او در دوره ولیعهدی بود به تهران آمد و بر تخت سلطنت نشست و ۳۸ سال سلطنت کرد. او شعر نیز می سرود و به خاقان تخلص می کرد. دیوان اشعار او به چاپ رسیده است. مصاحب ۱۸۴۲/۲؛ معین ۱۳۰۴/۲؛ فرهنگ اعلام تاریخ اسلام، ۲، ۱۶۰۳، فرهنگ شاعران زبان پارسی، ۲، ۱۸۰.

۹- (۹) میرزا مسیح مجتهد تهرانی از جمله مراجع تهران در عصر سلطنت فتحعلی شاه قاجار بود که بافتوای ایشان حادثه قتل گریبایدوف وزیر مختار روسیه در ایران اتفاق افتاد. گریبایدوف زن های قفقازی مسلمان شده را که با برخی از مسلمانان ازدواج کرده بودند به زور به سفارت روسیه برد و موج اعتراض مردمی به رهبری میرزا مسیح بلند شد. نک: میرزا مسیح مجتهد و فتوای شرف از غلامرضا گلی زواره؛ روضه الصفا، ج ۹، ص ۷۱۲؛ لؤلؤ الصدف فی تاریخ النجف، ص ۱۱۳-۱۱۵؛ خاندان کلباسی، ص ۲۷۳؛ مشروطه از نظر صاحب نظران، ص ۱۰۶.

در مبارزه با غرب گرای، استعمار انگلیس، تفکر «دولت منهای دیانت و روحانیت منهای سیاست»، مشروطه غربی و فریب خوردگان فرنگی مآب، این حاج شیخ فضل الله نوری (۱) شهید بود که همه مفاسدی را که برای جدا کردن نهضت مشروطه از اسلام در دوره اختناق، ارباب و جنایت رضاخانی پیش آمد، پیش بینی می کرد و با عنوان «مشروطه مشروعه» با برنامه استعماری نفی حاکمیت اسلام، مبارزه کرد و تا سر حد شهادت و رفتن به بالای دار، استقامت نمود تا در نتیجه فداکاری، پایداری و قوت ایمان او - اگر چه به ظاهر، مخالفان مشروعه بودن مشروطه، پیروز شدند - آن نظام در افکار مسلمانان محکوم و نامشروع تلقی شد و در دراز مدت در حقیقت، آن مجتهد مظلوم مصلوب، پیروز گردید.

در نیم قرن اخیر در طلیعه کسانی که در ایران با استعمار جنگیدند، حوزه های علمی و علمای شیعه قرار داشتند. نهضت مرحوم حاج آقا نور الله اصفهانی (۲) در اجتماع علمای قم و قیام حاج آقا جمال اصفهانی (۳) در تهران و مخالفت حاج میرزا صادق آقاتبریزی (۴) در آذربایجان با نقشه های استعمار گرانه انگلیس، مشهور و معروف است.

اولی را - چنان که معروف است - عمال استعمار، محرمانه و به طور مرموز کشتند، دومی را به اصفهان و سومی را به قم تبعید نمودند.

ملت ایران هرگز مجاهدات عالم شیعه، سید حسن مدرس (۵) را که به دستور استعمار و رژیم منحوس پهلوی در ماه مبارک رمضان در حال روزه با وضعیت فجیعی به شهادت رسید فراموش نخواهد کرد.

در قیام مشهد نیز، که برای دفاع از اسلام و جلوگیری از نقشه های رژیم استعمار گر بر پا شد و به واقعه فجیع مسجد گوهر شاد (۶) منتهی گردید، علمای طراز اول مانند مرحوم آقا میرزا محمد کفائی (۷) (آقا زاده) گرفتار زندان و شکنجه شدند. و مرحوم حاج آقا

ص: ۹۱

۱- ((۱)) درباره عالم دین باور عدالتخواه و زمان آگاه آیت الله نوری نک: شیخ فضل الله نوری و مشروطیت (رویارویی دو اندیشه) از مهدی انصاری، مؤسسه انتشارات امیر کبیر؛ تشیع و مشروطیت در ایران، عبدالهادی حائری، مؤسسه انتشارات امیر کبیر؛ علمای مجاهد، ۵۲۷؛ نهضت روحانیون ایران، ج ۱، ص ۱۱۶-۱۴۶؛ مشروطه از زبان صاحب نظران، مصاحبه با نویسنده متن، ص ۲۳؛ المآثر و الآثار، ج ۱، ص ۲۰۴، معارف الرجال، ۲، ص ۱۵۸؛ مکارم الآثار، ۵، ص ۱۶۰۵؛ مجموعه رسائل، اعلامیه، مکتوبات،... و روزنامه شیخ شهید فضل الله نوری؛ علمای معاصرین، ۹۴، ۱۳۸؛ لویح آقا شیخ فضل الله نوری؛ دانشنامه جهان اسلام، ۶؛ دیده بان بیدار از علی ابو الحسنی (منذر)؛ اندیشه سبز، زندگی سرخ از همو، خانه بر دامنه آتشفشان! از همو؛ پایداری تا پای دار از همو. و سیری در حیات پر بار علمی، معنوی، اجتماعی و سیاسی شهید حاج شیخ فضل الله نوری؛ شیخ فضل الله نوری و مکتب تاریخ نگاری مشروطه از علی ابوالحسنی؛ اختران فقاقت، ج ۱، ص ۴۲۱.

۲- ((۲)) آیت الله مجاهد حاج آقا نور الله از رهبران مشروطه خواه اصفهان بود. در پی اعلام نظام اجباری سربازگیری در آبان ۱۲۰۶ ه - ش مردم اصفهان با جلب پشتیبانی آیت الله حاج آقا نور الله، بر ضد این قانون، شورش عمومی به راه انداختند. نامبرده با چند تن از علما و طلاب راهی قم شد.... درباره زندگانی سیاسی و قیام عالم اصلاح طلب و سیاستمدار برجسته آیت

الله حاج آقا نور الله نجفی اصفهانی علیه دولت مرکزی در زمان رضاشاه به منابع زیر مراجعه فرماید: قیام آیت الله حاج آقا نورالله نجفی اصفهانی نوشته سید اسدالله رسا، چاپ مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران؛ اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت بیدارگرانه حاج آقا نور الله اصفهانی از دکتر موسی نجفی؛ فرازی از زندگانی سیاسی حاج آقا نورالله اصفهانی به روایت اسناد به کوشش علیرضا اسماعیلی؛ علما و رژیم رضا شاه از حمید بصیرت منش، ص ۲۹۱ به بعد، چالش های روحانیت با رضا شاه؛ ۱۷۷ علمای مجاهد ۶۲؛ زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، ۱، ص ۱۹۸-۲۰۲؛ حاج آقا نور الله اصفهانی ستاره اصفهان؛ تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر، ۲، ص ۱۱-۱۴۵.

۳- ((۳)) درباره قیام حاج آقا جمال اصفهانی نگریسته شود به: علمای مجاهد، ص ۶۰، تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر، ج ۳، ص ۶۸ و ۸۴؛ زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، ۱۹۰ و ۱۹۱؛ اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت بیدارگرانه حاج آقا نورالله اصفهانی، صفحات ۳۲۳، ۳۲۶ و ۳۳۰.

۴- ((۴)) شرح حال آیت الله العظمی آقا میرزا صادق آقا مجتهد تبریزی (ره) را در مجله نور علم، دوره سوم شماره پنجم آورده ایم. نیز نک: احسن الودیعه، ج ۲، ص ۱۱۰؛ علمای معاصرین، ۱۵۳-۱۵۸ و ۱۱۳؛ رجال آذربایجان، ۲۴، ۶۵، ۱۰۳؛ مؤلفین کتب چاپی، ۳، ص ۴۸۱، معجم رجال الفکر و الادب فی النجف، ۵، کیهان اندیشه، ش. اوش ۱۶، بیان صادق از احمد دینا نور و هادی هاشمیان؛ نهضت روحانیون ایران، ج ۱، ص ۴۰۶، علمای مجاهد، ۱۴۴؛ مفاخر آذربایجان، ج ۱، ص ۲۷۶؛ دانشنامه جهان اسلام، ۶، ص ۴۲۳۰.

۵- ((۵)) درباره آیت الله مجاهد سید حسن طباطبائی قمشه ای ملقب به مدرس، نماینده دوره های سوم تا ششم (تهران، مجلس شورای ملی که در سال ۱۳۱۶ توسط عوامل رضاخان به شهادت رسید. نک: کتاب مدرس قهرمان آزادی، سید حسن مدرس از عباس رضائی؛ آراء، اندیشه ها و فلسفه سیاسی مدرس، تهران هنروران؛ زندگی سیاسی شهید مدرس از سید صدرالدین طاهری؛ شهید مدرس ماه مجلس از غلامرضا گلی زواره؛ اندیشه سیاسی شهید مدرس از رضا عیسی نیا؛ مدرس و مجلس؛ نامه ها و اسناد، مدرس شهید نابغه ملی؛ مدرس، سی سال شهادت از نادعلی همدانی، علما و رژیم رضا شاه، ۳۲۱؛ نهضت روحانیون ایران، ج ۱، ص ۳۷۱.

۶- ((۶)) نک: قیام گوهرشاد از سینا واحد؛ قیام مسجد گوهرشاد به روایت اسناد، تدوین داود قاسم پور.

۷- ((۷)) آیت الله مجاهد حاج میرزا محمد کفایی معروف به آقا زاده، فرزند آخوند خراسانی ۱۳۵۶-۱۲۹۴ ه - ق) است. وی از سال ۱۳۱۰ ش به بعد یکی از مخالفان به رضا شاه مجزات می شد. و به دلیل مخالفت با رژیم بازداشت و به یزد تبعید شد.... درباره ایشان و خدمات و فعالیت هایش نک: زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، ج ۱، ص ۴۴-۴۷؛ ضمیمه تاریخ علمای خراسان، ۲۴۸؛ قیام گوهرشاد، ثبت افول فرزندگان؛ گنجینه دانشمندان، ۱، ص ۲۴۴، ۷، ص ۹۳؛ اثر آفرینان، ۱، ص ۵۰.

حسین قمی^(۱) که برای امر به معروف و نهی از منکر به تهران عزیمت کرده بود محصور و به عتبات عالیات تبعید گردید.

در واقعه ملی شدن نفت نیز علما در صف اول جهاد قرار داشتند و مرحوم استاد آیت الله حاج سید محمد تقی خوانساری بود که در این جهاد با مقام مرجعیتی که داشت، وارد شد و مرحوم آیت الله کاشانی^(۲) را - که نهضت ملی شدن نفت بر اثر

زجرها، تبعیدها و آزارهایی که او متحمل شد، به اوج خود رسید - تأیید کرد و علمای دیگر در تبریز، مشهد، اصفهان، شیراز و شهرهای دیگر نیز همه آن را همراهی کردند تا به ثمر رسید.

و مرحوم آیت الله العظمی بروجردی که از ضررهای تسلط استعمار و امتیازاتی که کسب کرده بود، آگاهی کامل داشت و شخصاً هم صدماتی از آن دیده بود مبارزه علیه کمپانی نفت جنوب و انگلیس را تأیید می کرد.

بعد از واقعه ۲۸ مرداد ایشان یگانه سدی بود که استبداد را از پیشروی باز داشت و در چند مورد به شدت آن را عقب زد، اما به عللی - که در اینجا مجال شرح آن نیست - اوضاع و احوال، یک حرکت کلی علیه استبداد را اجازه نمی داد؛ زیرا استبداد با وجود ایشان تا حدی محافظه کاری می کرد و متوجه بود که اگر ملت را تحت فشار بیشتر قرار دهد و طرفیت خود با اسلام را ظاهر سازد، با وجود رهبری قوی و شجاع و موحدی مانند ایشان، انفجاری که موجب خطر برای دیکتاتوری می گردد، به وجود خواهد آمد؛ از این رو با محافظه کاری و ریا و حيله رفتار می کرد و آیت الله بروجردی هم که کاملاً متوجه اوضاع و واقف به مقتضیات بود، موقف خود را که طبعاً موقف ضد استبداد بود نگهداری می نمود تا اینکه ایشان به نحو طبیعی یا چنان که بعضی احتمال می دهند، غیر طبیعی چشم از جهان فرو بست.^(۳)

پس از درگذشت ایشان رژیم که وجود آن مرحوم را یگانه مانع اجرای مقاصد خود و

ص: ۹۲

۱- ((۱)) حاج آقا حسین قمی (۱۳۶۶) از بزرگان علما و مشاهیر مراجع تقلید است که بعد از آیت الله سید ابو الحسن اصفهانی به مرجعیت رسید و در جریان کشف حجاب علیه رضا شاه پهلوی قیام کرد و پس از واقعه مسجد گوهرشاد از تهران به عراق تبعید شد. در سال ۱۳۶۲ ق جهت زیارت امام رضا علیه السلام به مشهد می آید و پیشنهاداتی را به دولت جهت اصلاح امور ارائه می کند. نهضت روحانیون ایران، ج ۱، ص ۴۰۸؛ و چالش های روحانیت و رضا شاه ص ۱۵۴؛ مجله نور علم، ش ۱ دوره دوم مقاله نگارنده.

۲- ((۲)) آیت الله سید ابوالقاسم کاشانی فرزند سید مصطفی (۱۲۶۴-۱۳۴۰) از علمای مبارزی بود که در ۲۵ سالگی به درجه اجتهاد نایل آمد. مبارزات سیاسی خود را از دوران جوانی در نهضت مشروطیت آغاز کرد و در عراق ادامه داد و در جریان انقلاب ۱۹۲۰ عراق محکوم به اعدام شد. انگلیسی ها پس از ۲۸ ماه که او را زندانی کرده بودند، به ایران تبعید کردند و در ایران نیز با استبداد داخلی و استعمار خارجی مبارزه کرد. یکی از فرازهای مهم مبارزاتی ایشان جهاد و پیگرد مستمرش در نهضت ملی شدن صنعت نفت (۲۹ اسفند ۱۳۲۹) بود. معظم له در دهه ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ رهبر روحانی و سیاسی شیعه محسوب می شد و نماینده تهران و رئیس دوره هفدهم شورای ملی بود. برخی از منابع شرح حال این عالم سیاستمدار ضد استعمار و

مجاهد که عمری را به مبارزه و جهاد گذراند، عبارتند از: انقلاب اسلامی و ریشه های آن، ص ۱۹۲: اثر آفرینان، ۵، ص ۹؛ نهضت روحانیون ایران، ج ۱، ص ۴۵۶؛ علمای مجاهد، ص ۳۷۰؛ آیت الله کاشانی رایت استقلال؛ تاریخ و فرهنگ معاصر، س ۲ ش ۷۶۶؛ نقش علمای شیعه در رویاروی با استعمار، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۷؛ روحانیت و نهضت ملی شدن صنعت نفت؛ نقباء البشر، ۱، ص ۲۹۲-۲۹۳؛ آیت الله کاشانی و نفت از حسین گل بیدی؛ فصلی از زندگی پیشوای روحانی حضرت آیت الله کاشانی؛ روحانی مبارز آیت الله سید ابوالقاسم کاشانی به روایت اسناد (۲ جلد)؛ اختران فروزان ری و طهران، ۹۸ و ۱۰۱؛ گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۲۶۷-۲۷۱، و ج ۶، ص ۲۴۷؛ گلزار معانی، ص ۵۵۰-۵۵۸؛ آیت الله کاشانی و سیاست، مهرش السادات علوی؛ فرهنگ معین، ج ۶، ۱۵۲۲.

۳- (۳) از جمله نک: سینای فقاہت، ص ۲۵۳؛ مجموعه متون و اسناد روحانیت، ش ۶۶، ص ۱۱۸.

گسترش دیکتاتوری می دانست به گمان خود نفس راحتی کشید و حجاب از چهره برداشت و به یک سلسله اعمال ضد اسلامی دست زد و خودسری خود را علنی کرد و جسارت را تا به آنجا رسانید که تاریخ اسلامی هجری را رسماً لغا کرد.

علما و مراجع بزرگ حوزه که خطر را احساس کردند علیه رژیم دست به کار شده و شدت مخالفت خود را اظهار نمودند و هر چه رژیم جلوتر آمد دیکتاتوری، سلب آزادی، بی‌اعتنایی به حقوق اسلامی و تحقیر ملت را بیشتر نمود، استعلا و استکبارش را شدیدتر کرد، با مردم مانند محجورین رفتار نمود و علما، طلاب، وعاظ و مردمان معترض را دستگیر، گرفتار زندان و شکنجه نمود و برخی از آنها را به شهادت رساند؛ در روز وفات امام صادق علیه السلام با آن یورش وحشیانه به مدرسه فیضیه حمله نمود و آن جنایت‌ها را - که همه مسلمانان را تکان داد - مرتکب شد؛

اموال و ثروت مملکت به تاراج رفت و جشن‌های ارتجاعی، سخنرانی‌های مبتذل و چاپلوسی مطبوعات و بعضی از مردم متملق، اوج گرفت. هر چه مملکت ورشکسته‌تر می‌شد و کشاورزی، دامداری و صنعت آن را کدتر می‌گردید تبلیغات حکومتی از ترقی و پیشرفت آن بیشتر سخن می‌گفت.

از دانشگاه‌ها سلب آزادی کرده و رؤسای انتصابی قرار دادند و هیئت و استاد معین کردند و در رأس هر کدام، یک زن یا مرد بی‌سواد از وابستگان خود را گذاردند.

زندان‌ها را از علما، طلاب، دانشجویان و روشنفکران پر نموده و با وضع فجیعی آنان را شکنجه می‌کردند که بسیاری در زیر آن شکنجه‌ها جان دادند؛ میلیاردها اموال ملت را تصاحب کرده و به خارج بردند؛ اسرائیل را که غاصب سرزمین‌های اسلامی و دشمن جان بشر است یاری دادند، که شرح مظالم این حکومت و خیانت‌هایی که به اسلام، مسلمانان و ایران کردند محتاج به تألیف یک کتاب بزرگ است. (۱)

در این جریان‌ها، قوه‌ای که از دین، شرف، مصالح و حیثیات مردم دفاع می‌کرد و زبان و

ص: ۹۳

۱- (۱) درباره جنایات و خیانت‌های خاندان منفور پهلوی به منابع زیر مراجعه فرمایید: تاریخ نیم قرن جنایت از سرهنگ احمد ودی، قسمتی از خیانت و جنایت او به وطنش، و مجموعه با بیست ساله (۱). دین ستیزی رژیم پهلوی ۲. خیانت رژیم پهلوی ۳. غارتگری شرکت‌ها و مؤسسات خارجی ۴. محدود سازی مذهب و روحانیت و حوزه‌های علمیه ۵. تلاش برای عدم شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی ۶. طرح‌های ضد ملی و ضد ایرانی تعقیب شده از سوی سازمان‌های اطلاعاتی بیگانه، علما و رژیم رضا شاه؛ مفاسد خاندان پهلوی از دکتر شهلا بختیاری، چاپ مرکز اسناد انقلاب اسلامی؛ چهارده سال رقابت ایدئولوژیک شیعه در ایران، ۱۳۵۶-۱۳۴۳، چاپ مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران؛ شکنجه در رژیم شاه، سعید صدمی پور، چاپ مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

قلمش را تا حد توان در مبارزه با دیکتاتوری به کار بست و ملت را به مقاومت دعوت کرد، مراجع بزرگ شیعه و روحانیت بود که در این راه هر ناملا-یمت و مصیبتی را متحمل شد و از هر گونه محرومیت، حبس، تبعید و شکنجه استقبال کرده تا سرانجام انقلاب اسلامی فعلی که دنیا را متوجه مکتب متحرک، متعهد، مبارز و آگاه شیعه نموده است بر پا شد. ملت آزاده و مسلمان ایران به پیروی از روحانیت به خصوص مجاهد بزرگ حضرت آیت الله خمینی (۱) مدّ ظلّه قیام کرد و کشته ها و قربانی ها داد و با برپایی اعتصابات و تعطیلات دراز مدت که اکنون هم ادامه دارد و تظاهرات با شکوه - تا یک میلیون نفر و بیشتر - رژیم را محکوم، علما را تأیید و خواستار نظام اسلامی و اجرای احکام قرآن مجید گردیدند.

مؤسسات دولتی، ادارات و مطبوعات به صفوف ملت پیوستند و به خصوص جوانان، دانشجویان و دانشگاهیان با بینشی اسلامی، آگاهانه و دلیرانه مبارزه کردند.

روستاییان علی رغم فعالیت هایی که رژیم برای فریب دادن آنها انجام داد، موضع اسلامی خود را ترک نکردند و صادقانه از علما پشتیبانی نمودند.

از خداوند متعال می خواهیم که هر چه زودتر خواسته های مشروع این ملت

مجاهد، مبارز و استوار را، که در راه اعلای «کلمه الله» متحمل این همه خسارت های جانی و مالی گردیده است، تحقق کامل بخشد و حکومت حق و عدالت را در روشنایی الهام از تعالیم اسلام و عمل به احکام قرآن، مستقر و مستحکم فرماید و بیداری ملت مسلمان ایران را در جوامع مسلمانی که هنوز گرفتار یوغ استعمار و استبداد و مکتب های نارسا و بیدادگر شرق و غرب هستند، اثر بخش سازد تا آنان نیز به مسئولیتی که در برابر خدا و اسلام عزیز دارند، واقف شده؛ با اتحاد، اتفاق و فداکاری علیه استضعاف گران به پا خیزند و موانع رشد و ترقی خود را از میان بردارند و پرچم توحید اسلام را بر فراز کاخ های

ص: ۹۴

۱- (۱)) حضرت آیت الله العظمی گلپایگانی در پیامی که به مناسبت رحلت امام خمینی صادر کرد ایشان را چنین معرفی کرد: «شخصیتی دعوت حق را لبیک اجابت گفت که با مجاهدت بزرگ و فداکاری ها و رهبری های قاطع و محکم خود، اسلام را در عالم معاصر زنده کرد و ندای تکبیر و توحید را به گوش جهانیان رسانید و مجد و عظمت مسلمانان را به آنان بازگردانید و فریاد کوبنده اش دل های مستکبران ابرقدرت را به لرزه در آورد... و با اتکا به نصرت الهی و شجاعت ایمانی، انقلاب اسلامی ایران را به وجود آورد... فقیهی بزرگ و مرجع مسلم به جهان باقی شتافت که در زهد و عبادت و شب زنده داری و خوف از خدا و حق گویی و حقیقت طلبی، و صفات ممتازه دیگر از آیات الهی بود...» شرح حال فقیه مبارز، رهبر انقلاب و زعیم دولت و حکومت پس از پیروزی انقلاب، امام خمینی علیه رضوان الباری - (۱۳۲۰ ه - ق - ۱۳۶۸ ه - ش) را در مجله نور علم، دوره سوم، ش ۷ آورده ایم علاقه مندان رجوع فرمایید. نیز نک: آینه دانشوران ۱۸۵؛ سخنوران نامی معاصر، ۱، ص ۳۴۰؛ اثر آفرینان، ۱، ص ۲۹۵؛ گنجینه دانشمندان، ص ۱۲؛ حوزه ش ۹۴-۹۵ ویژه صدمین سال تولد امام خمینی.

روحانیت از سیاست جدا نیست

۲. چنان که می دانیم از روزی که استعمار وارد سرزمین های اسلامی شد برای اینکه نفوذ اسلام را از میان برداشته و سلطه خود را پابرجا نماید و توجه مردم را از نیروی معنوی اسلام، مکتب جهاد و مبارزه، منصرف سازد تا از یک سلسله برنامه های به اصطلاح غیر سیاسی پا بیرون نگذارند و وسیله ای برای تعقیب و جلوگیری از مداخلات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آنها داشته باشد، «تز روحانیت از سیاست جداست» را عنوان کرده و چنان آن را تبلیغ نمود که بسیاری از ساده لوحان و غرب زدگان آن را پذیرفته و ندانستند که این نغمه شوم از کجا و برای چیست؟ نمی دانستند این نغمه، فلسفه های سیاسی و اقتصادی دارد و موجب تسلط اقتصادی و سیاسی استعمار می گردد.

فریاد «روحانیت از سیاست و دین از دنیا جداست»، با مبانی و احکام اسلام - که حتی امور عبادی اش نیز با سیاست پیوند دارد و از سیاست جدا نیست، و برنامه هایش همه با هم ارتباط دارد و نظام امر به معروف و نهی از منکر را با آن شدت و تأکید پیشنهاد کرده

وافضل الجهاد کلمه عدل عند امام جائر(۱)

را گفته است - به هیچ وجه سازگار نیست. اسلام، دین دنیاست همان طور که دین آخرت است و اصلاً دنیا را از آخرت جدا نکرده است. بیشتر احکام اسلام مربوط به امور سیاسی، قضایی، مالی و روابط مردم با حکومت، با دولت و عمران زمین و شامل تمام نواحی روحی، جسمی، فردی و اجتماعی بشر است.

مداخله نکردن در سیاست و حُسن اجرای امور جامعه مسلمان (البته در صورت توانستن) جُرم است. هیچ مسلمانی نمی تواند به امور مسلمانان، خصوصاً امور سیاسی

ص: ۹۵

۱- (۱) از کلمات قصار رسول خدا صلی الله علیه و آله است. یعنی برترین جهادها، سخن حق و عدالتی است که در نزد پیشوای ستمکاری گفته شود. [الکافی، ج ۵، ص ۶۰]

آنها بی اعتنا باشد.

من اصبح ولا يهتم بامور المسلمين فليس بمسلم (۱)

پس این یک حرف کفرآمیز است که کسی بگوید:

اسلام و دین از دنیا جداست و مساوی با این است که دو ثلث یا بیشتر برنامه های اسلام - العیاذ باللّه - زاید و لغو است یا مساوی با انکار این مقدار از احکام مسلم اسلام است. این سخن کفر صریحی است که اگر کسی با توجه آن را بگوید نمی توان او را مسلمان شمرد.

اسلام، دین سیاست، عبادت، قانون زندگی، عمران و همه چیز است و این سخن که دین از سیاست یا روحانیت از سیاست جداست اگر با مزاج ادیانی مانند مسیحیتی که فعلاً مسیحی ها پذیرفته اند سازگار باشد، با اصول اسلام و نصوص قرآن مجید، مخالف است. بلی! اگر غرض از سیاست، حيله، تزویر و خیانت باشد، آن به طور قطع رذیله ای است که هر مسلمان باید از آن پرهیز کند.

۳. اگر چه در ضمن مطالب گذشته، مشخص شد که یکی از امتیازات مهم حوزه های علمی و رهبری شیعه این است که تحت نظر حکومت های جور نیست و آنها را واجب اطاعه نمی داند، در اینجا نیز خصوصاً تصریح می شود که روحانیت و جامعه علمی شیعه، استقلال دارد و از دو جهت، بحث و بررسی و تألیف و تصنیف را در محیطی آزاد انجام می دهد:

اول اینکه: حکومت های جور، مانند حکومت های بنی امیه و بنی عباس را - که روش های ضد اسلامی را در حکومت تجدید کرده و از استعباد اکاسره ایران و قیاصره روم تبعیت کرده؛ بلکه از آنها هم پیش افتادند - واجب اطاعه نمی داند، و آنها را به

ص: ۹۶

Seire huzehaye elmie shiitevby: Ayatuollah saafi gulpaygani . ص ۱۶۳، ج ۲، (۱) الكافی، ص ۱۶۳، ج ۲، ص ۱۶۳ .
introduction and additions: Naser Baqheri Bidhendi

دوم اینکه: از دیوان و بودجه حکومت ها حقوق و مواجب نمی گیرد و استقلال اقتصادی دارد و چنان نیست که حکومت ها از او توقع کنند که به دلیل عضویت در

دستگاه آنها، احکام را تحریف و نصوص را طبق سیاست ظالمانه آنها تفسیر نمایند.

یکی از علل بزرگ سیر صحیح فقه شیعی همین است که از آغاز، تحت تأثیر عوامل خارجی قرار نگرفت و سیر خود را با سیر سیاست های ستمگران پیوند نداد و در نتیجه، آن سیاست ها، هر چه طغیانگرتر بودند، فاصله شان از مذهب شیعه و مکتب تشیع بیشتر بود و یکی از موجباتی که آن سیاست ها کوشش می کردند شیعه را از روی زمین محو نمایند و به وجودشان خاتمه دهند، همین بود که می دیدند سازشکار نیستند و روش آنها را تصویب نمی نمایند.

۴. امتیاز دیگری که مذهب تشیع و حوزه های علمی شیعه بر مذاهب دیگر دارد این است که شیعه باب اجتهاد را مفتوح می داند و هر کس می تواند بلکه باید پس از نیل به مرتبه اجتهاد، طبق اجتهاد خود از کتاب و سنت، احکام را استخراج نموده و به آن عمل کند؛ از این جهت باب بحث و تحقیق در مذهب شیعه همیشه مفتوح بوده و در همه اعصار و همیشه، فقه اسلام در سیر و حرکت و در دسترس تحقیق و بررسی بوده است و این مسئله ای بوده است که قبل از منحصر کردن مذاهب فقهی به مذاهب اربعه، اهل سنت نیز آن را پذیرفته بودند.

اما در اینجا باز هم سیاست وارد شد و با اعتمادی که به آرای این مذاهب، به خصوص در نظام اداره و حکومت داشت برای اینکه آراء ضد نظام استبدادی آنها جلو نیایند، مذاهب را در این چهار مذهب منحصر کردند: شافعی، حنفی، حنبلی و مالکی. خوشبختانه بعضی از روشنفکران برادران اهل سنت، امروز متوجه شده اند که این انحصار بی مدرک

و بی اصل است و غیر از جهت سیاسی منشأ دیگری ندارد، از این جهت این افراد نیز با شیعه هم صدا شده و فتح باب اجتهاد را در هر عصر اعلان کرده اند.

۵. مقام مرجعیت شیعه، انتصابی نیست. این نیز یکی از امتیازات حوزه های علمی و روحانیت شیعه است که مرجع هر عصر خواه واحد باشد یا متعدد به انتصاب حکومت نیست و این تکلیف فرد فرد ملت شیعه است که رهبر واجد صلاحیت را بشناسند و به او مراجعه نمایند. فرمان مرجعیت برای احدی از جانب دستگاه های دولتی، نظام های حاکم و تبلیغات رادیو و تلویزیون صادر نمی شود و اگر هم بر فرض صادر شود هیچ اعتبار شرعی ندارد و کسی به آن ترتیب اثر نمی دهد.

در حال حاضر شاید بزرگ ترین مقام مذهبی اهل سنت، ریاست «جامع الازهر» مصر باشد اما این ریاست و مقام در اختیار رئیس قوه نظامی آنجاست؛ آن زمان که پادشاهی بود، با پادشاه و امروز که به اصطلاح جمهوری است با رئیس جمهور است. از این رو با تغییر سیاست ها و گرایش هایی که حکومت به شرق یا غرب پیدا می کند و با تغییر رئیس جمهور، این مقام هم دستخوش تغییر می گردد و همان مقامی که دیروز علیه اسرائیل صهیونیسم و برای سوق دادن ملت به سوی جهاد با اسرائیل فتوای حادّ می داد امروز آن فتواها را ندارد، و یا بالعکس فتوا می دهد.

ناگفته نماند که انتصاب رئیس جامع الازهر هم تحمیل و بدعتی بود که انگلیسی ها هنگام تسلط خود بر مصر به وجود آوردند و برای اینکه در داخل کشور، یک نظام مخالف موضع رژیم دست نشانده آنها و متکی بر افکار ملت نباشد، به هر ترتیبی که بود این مقام را انتصابی کردند که البته با طبع مذهب اهل تسنن نیز ناسازگار نبود.

در شیعه، تشخیص مرجع با خود افراد است و از این رو در یک زمان، مراجع متعدد وجود دارد؛ زیرا به واسطه وجود افراد متعدد هم طراز، نتیجه تحقیقات، همه را واجد این

صلاحیت معرفی می نماید که این هم فوایدی دارد و اگر کسی تاریخ مرجعیت شیعه را مطالعه کند می بیند که این انتخاب و تشخیص، همیشه درست از آب در آمده و هرگز مثل انتخاب رئیس جمهور فلان مملکت نبوده است که با وجود صدها افراد لایق تر، فردی با سازش های پنهانی انتخاب شده باشد.

به طور مثال در عصر میرزای شیرازی، به غیر از میرزای رشتی یا حاج سید حسین آقا کوه کمری رحمه الله علیهم کسی با او هم طراز نبوده است و اگر میرزا مرجع مشهور گردید یا بر هم طرازان خود مقدم بود یا اینکه برابر با آنها شمرده می شد در عصر شیخ انصاری و در عصر مرحوم سید ابوالحسن اصفهانی و در عصر مرحوم آیت الله بروجردی و در تمام اعصار شیعه، اتفاق نیفتاده است که یک نفر با عدم صلاحیت علمی و عملی به مقام مرجعیت نایل شده باشد.

و این نظام، نظامی است که مختص به شیعه و نظام انتخاب اصلح و اعلم است و در نظام تشیع، تغییر و تحول آن، ممکن نیست و از این رو حکومت ها هرچه خواستند در این نظام تصرف نمایند، نتوانستند؛ زیرا مسئله با عقیده و وجدان مردم و اینکه می خواهند در برابر خدا مسئول نباشند ارتباط دارد.

در این چند سال اخیر که رژیم منحوس پهلوی، سازمان کثیف اوقاف را در ایران ساخت غرض همین بود که امور دین، مذهب، مساجد، مدارس، حوزه های علمی، مجالس تبلیغی، موقوفات، برنامه های حج و زیارت و همه چیز، حتی تألیف کتاب های مذهبی را دولتی و تحت نظارت استعمار قرار داده و از محدوده نفوذ روحانیت خارج نمایند و در واقع سازمان امنیت را ناظر بر آن سازند و طلاب را هم مانند طبقات دیگر به تعظیم مقامات و ادار کنند و مدارس دینی را به وضعی که دانشگاه ها را گرفتار ساختند، گرفتار

کنند که هر کس را بخواهند بر آنها رئیس گمارده و هر کس را خواستند عزل نمایند.

اما از آنجا که اصل این نظام با اساس تشیع مخالف بود، سازمان اوقاف با مخالفت تند مراجع و مردم مسلمان رو به رو شد و اعمال و کارهای او همه غیر مشروع اعلام گردید و به صورت یک سازمان ضد مذهب و اسلام و خدمتگزار استعمار معرفی شد؛ زیرا قبول این فکر که روحانیت و مظاهر اسلامی و دینی، حکومتی و دستگاهی باشند و علما و مجتهدین ناچار به تبعیت از برنامه هایی خارج از آنچه رسالت شرع به عهده آنها گذارده است باشند، برای هیچ شیعه متعهد و مؤمن، امکان پذیر نیست؛ از این رو سازمان اوقاف نیز از عواملی که با رفتارها و خیانت هایی که مرتکب گشت، و حیف و میل هایی که از اوقاف نمود چهره زشت و ضد اسلامی رژیم را آشکارتر کرد و علی رغم آن تلاش ها، روحانیت همچنان مستقل بر جای ماند و حزب کذایی رستاخیز را به طور صریح و اکید ممنوع کرد و چنان روی پای خود ایستاد که توانست چنین انقلاب عظیمی را، که در واقع علیه بزرگ ترین قدرت های دنیا و صهیونیسم بین المللی ایستاده و مخالف منافع شرق و غرب است، به وجود آورد و سیاستمداران استعمار پیشه و دشمنان مکتب حق و عدالت اسلام را در بیم و هراس بیندازد.

حاصل کلام این است که این نفوذ ناپذیری روحانیت از خارج و اینکه تشخیص و تعیین مرجع، طبق موازین معلوم، با خود افراد است، از امتیازات بزرگ روحانیت

شیعه بوده و از مواهبی است که همواره روحانیت را در مسیر صحیح نگاهداری کرده است.

در خاتمه، امید است این توضیحات اندکی که داده شد برای جنابعالی و کسانی که بخواهند از حوزه های شیعی و مذهب تشیع، اطلاعاتی کسب نمایند، راهگشا باشد و چون با عدم فرصت و استعجال و عدم مراجعه، جز در چند مورد و اینکه فرصت
پاکنویس

کردن آن را نداشتم محتاج به تکمیل و تهذیب است، خواهشمند است جنابعالی این زحمت را متقبل شده و اگر صلاح دانستید آن را در آنجا منتشر و در اختیار مطلعان و محققان قرار دهید.

والسلام علیکم ورحمه الله و برکاته

۱۷ صفر المظفر ۱۳۹۹

مطابق با: ۱۳۵۷/۱۰/۲۶

الاحقر لطف الله صافی گلپایگانی

ص: ۱۰۱

۱. حوزه: کلمه حوزه یا حوزه‌های علمیه اصطلاحی است رایج در جهان به ویژه نزد شیعیان و به معنای مراکزی است که در آن به تدریس علوم دینی می‌پردازند. و به اصطلاح، آموزشگاهی است برای علوم دینی و قدیمی که تحت اشراف مجتهدین اداره می‌شود.

۲. مدینه شهری است در شمال مکه که تقریباً نود فرسنگ از هم فاصله دارند، قبل از اسلام آن را «یثرب» و پس از هجرت رسول خدا صلی الله علیه و آله، «مدینه الرسول» نامیده شد. بعدها برای تخفیف «الرسول» آن را حذف کردند و «مدینه» گفتند.

۳. گفتنی است که تدریس و بحث در زمینه مسائل دینی و علمی حتی در عصر رسول خدا صلی الله علیه و آله هم منحصر و محدود به مسجد النبی نبود و در خود مدینه مساجد دیگری ولو کوچک و محدودتر از مسجد بزرگ نبوی فعالیت آموزشی داشتند. نک: فاتحه العلوم، چاپ قاهره، ص ۱۹.

۴. صحابه در اصطلاح به کسی اطلاق می‌شود که رسول خدا صلی الله علیه و آله را در حال اسلام دیدار و مدتی درک محضر حضرتش را نموده باشد. گفته شده که تعداد اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله بیش از ۱۱۴ هزار نفر بوده است که ۱۰۰ هزار نفر آنان، کلام حضرت را هم شنیده‌اند.

نیز نک: الاصابه، ۱، ص ۴.

۵. تابعین جمع تابعی در اصلاح علم درایه و رجال به کسانی می‌گویند که خود پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را دیدار نکرده باشند و یا اگر دیدار کرد. در حال ملاقات مسلمانان نبوده ولی اصحاب آن بزرگوار را دیده و اسلام را درک و پذیرفته باشند. نیز نک: ریحانه، ۱، ص ۳۱۵.

۶. تبع تابعین به کسانی گفته می‌شود که هیچ یک از صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله را در حال اسلام ندیده باشد، اما تابعین را در حال اسلام ملاقات کرده باشد.

نیز نک: موسوعه حیاه التابعین و تابعیهم من کتب التراث، مقدمه.

۷. نیز آیه شریفه نفر (آیه ۱۲۲ سوره توبه) دلیل روشنی است بر بایستگی بنیان نهادن مراکز دین پژوهی و کانون‌های پرورشی مبلغان دینی. و به تبع هم بر لزوم برنامه ریزی، مدیریت، پشتوانه

مالی و ... دلالت دارد.

۸. بعضی چون مجاهد، جبایی، زمخشری و طبرسی در جوامع الجامع، «فر» در هر دو فقره از آیه شریفه را برای تحصیل علم گرفته اند. نک: مجمع البیان، ج ۲، ص ۸۳؛ جوامع الجامع، ج ۲، ص ۹۲؛ الکشاف، ج ۲، ص ۳۲۲۰؛ روح المعانی، ج ۱۱، ص ۴۹

۹. شیعه در این کتاب، بر پیروان متعهد و معتقدان ملتزم به امامت بلافصل حضرت علی علیه السلام و امامت یازده فرزندش صدق می کند که در زمان حیات رسول اعظم صلی الله علیه و آله و پس از آن با این عنوان شناخته می شدند.

۱۰. نیز نک: حاضر العالم الاسلامی ج ۱، ص ۱۸۸؛ تاریخ ابن خلدون، ج ۳، ص ۲۳۴؛ خطط الشام چه ص ۲۵۱؛ النظم الاسلامیه دکتر صبحی صالح، ص ۹۲؛ روح التشیع، ص ۲۰ سخن محمد عبدالله عنان.

۱۱. سیمای فرزندگان، تاریخ حصر مذاهب فقهی در چهار مذهب و تاریخ حصر الاجتهاد و مفاهیم القرآن استاد سبحانی، ج ۳ در این بحث مفید است .

۱۲. اصول اربع مأه (اصول چهارصد گانه) اصطلاحی است به چهار صد کتاب حدیثی که جامع تعدادی حدیث از معصومین علیهم السلام است که خود از کتاب دیگری برگرفته نباشید، و بدون واسطه از امام علیه السلام یا از قول راوی از معصوم نقل شده باشد به کار می رود

این سری از مکتوبات حدیثی پایه های اساسی معارف شیعه و مایه تألیف مهم ترین جوامع حدیثی شیعه به شمار رفته اند و قدمای اصحاب آنها را مأخذ اصلی و مرجع حقیقی روایات اهل بیت علیهم السلام میدانستند که نسبت به سایر کتب حدیثی از جایگاه ارجمند و ارزشی و ارزش والایی برخوردارند .

توضیح بیشتر در پژوهشی در اصول اربع مأه و مصنفین آنها» از راقم سطور و مقیاس الهدایه، ج ۳، ص ۲۶؛ مستدرکات مقیاس الهدایه، ج ۶، ص ۲۱۳؛ اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۱؛ کتاب اصول الحدیث از عبدالهادی فضلی، ص ۴۸؛ مجله علوم حدیث، ش ۱۷، ص هاتان گلبرگ، ترجمه کاظم رحمتی الذریعه إلی تصانیف الشیعه، ج ۲

۱۳. کتاب تأسیس الشیعه توسط آقای ع. مشتاق عسکری محلاتی با عنوان «شیعه بنیان گذران فرهنگ اسلام» به فارسی ترجمه و به وسیله دار الکتب الاسلامیه منتشر شده است.

ص: ۱۰۳

مؤلف کتاب دیگری به نام الشیعه و فنون الاسلام دارد که مختصر کتاب قبلی است. او اخیراً با تحقیق آقای سید مرتضی میرسجادی در قم تجدید چاپ شده است و تاکنون دو ترجمه جداگانه به فارسی از آن وجود دارد نیز نک: مختصر الکلام فی مؤلفی الشیعه من صدر الاسلام از سید شرف الدین عاملی و کتاب الشیعه الإمامیه و نشأه العلوم الاسلامیه از دکتر علاء الدین سید امیر محمد قزوینی.

یکی از مجلدات این کتاب به فارسی ترجمه شده و فرزند برومند مؤلف بر کتاب مستدرکی نوشته که در بیروت به چاپ رسیده است.

۱۴. اعیان الشیعه، تألیف سید الأعیان امین حسینی عاملی (ع ۱۳۸۳ - ۱۳۷۱) جامع تراجم بزرگان شیعه از صدر اول تا امروز است و اصحاب، تابعین، تابعین تابعین و علما اعم از روایت، محدثین، قراء مفسرین، فقهاء حکماء متکلمین، منطقیین، ریاضیدانان و نحویین را شامل است. ۵۶ جلد است

درباره زندگی مؤلف توانایی کتاب که از مفاخر علماء ما است. نگارنده مقاله ای در مجله مشکوه نوشته است علاقه مندان مراجعه فرمایند.

۱۵. فهرست کتابهای شیعه از صدر اسلام تا زمان تألیف است. تعداد کتابهایی که با نام و نشان و ذکر مؤلف، در این فهرست بزرگ آمده بالغ بر ۴۸ هزار جلد کتاب می باشد. مؤلف (۲۵ ذی القعدة سال ۱۳۲۹ ق به تألیف آن پرداخته است. این اثر نفیس به اهتمام آقای محمد آصف فکرت، ترجمه و تلخیص شده و با عنوان «مصنفات شیعه در دست انتشار است

انگیزه نگارش تأسیس الشیعه و الذریعه، کلام جرجی زیدان در تاریخ آداب اللغه العربیه، ج ۲، ص ۱۴۴ بوده است. نیز نک: مقدمه الذریعه، ج ۱.

الذریعه مستدرک هم دارد

۱۶. شرح حال آیت الله شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹) را در مجله نور علم آورده ایم نیز نک: معارف الرجال، ج ۲، ص ۱۸۶؛ شیخ الباحثین آغا بزرگ الطهرانی از شهید عبدالرحیم محمد علی، شیخ آقا بزرگ تهرانی استاد محمدرضا حکیمی .

۱۷، یکی از آثار علامه شیخ عبدالحسین امینی است که با عنوان «شهیدان راه فضیلت» به فارسی ترجمه شده و زندگینامه ۱۳۰ شهید عالم شیعه از قرن ۴ تا ۱۴ هجری است و مستدرکی نیز دارد که در گنجینه شهاب، دفتر چهارم، ۱۵۹ به بعد آمده است.

این اثر در مقام رد شبهه موسی جار الله وهابی که گفته بود شیعه شهیدی در راه اسلام نداده است نگاشته شده

۱۸، نک: شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱، مقدمه.

۱۹. البروج: ۰۳

۲۰. نامبرده حافظ ابوالعباس بن عقد زیدی همدانی کوفی (م ۳۳۳ه استه).

۲۱. نک: تاریخ الکوفه براقی، ص ۴۰۸؛ وسائل الشیعه، ج ۲۰، ص ۷۲؛ تاریخ الفقه الشیعی، ص ۳۵ الامام الصادق علیه السلام، از اسد حیدر، ج ۱، ص ۶۷؛ الارشاد، ۲۷۱

۲۲، در سال ۳۶ هق امیر المؤمنین علیه السلام به کوفه منتقل شد. نک: الاخبار الطوال، ۱۵۲؛ تاریخ

یعقوبی، ج ۲، ص ۱۳۰؛ طبری، ج ۳، ص ۱۰۲.

۲۳. نامبرده حسن بن علی بن زیاد و شاء - از اصحاب امام رضا علیه السلام و از محدثان بزرگ است و سخن خود را در باره مسجد کوفه و درس امام صادق علیه السلام در آنجا برای این عیسی قمی نقل کرده است. نک: رجال نجاشی (ترجمه الوشاء)، ص ۳۱؛ اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۶۶۱

۲۴، شیخ مفید (۳۳۶ یا ۳۳۸ - ۴۱۳ ه محمد بن محمد معروف به این معلم، بنیانگذار شیوه اجتهادی در فقه امامیه و از سرآمدان و فرهیختگان عرصه دانش کلامی و پدید آورنده آثار ماندگار در زمینه های مختلف علوم اسلامی است

شیخ طوسی (ره) در باره وی گفته است: «او نزدیک به دویست تألیف دارد.»* از سوی دانشمندان شیعه و سنی توثیق شده است.

۲۵. نامبرده محدث نامی و فقیه مشهور شیعه محمد بن یعقوب بن اسحاق، معروف به کلینی (م ۳۲۹) است که نجاشی درباره اش می نویسد: او در عصر خود، شیخ و پیشوای شیعه درری بود و حدیث را از همه بیشتر ضبط کرده و بیش از همه مورد اعتماد است.

کلینی از محضر پنجاه استاد بهره برد و خود شاگردانی تربیت کرد. کلینی مؤلف نخستین کتاب از کتب اربعه شیعه می باشد همگان بر وثاقت و امانتداری وی اذعان دارند

شرح حال شیخ در منابع رجالی و تاریخی بسیاری آمده است.

۲۶. کتاب شریف کافی مهم ترین مرجع استنباطات فقهی و عقیدتی است که در هشت جلد تألیف شده است و مشتمل بر ۱۶۱۹۹ حدیثه می باشد که نویسنده برای تألیف آن بیست سال وقت گذاشته

است.

ص: ۱۰۵

کافی سه بخش دارد: اصول، فروغ، روضه. دانشمندان شیعه بر کافی شروح و حواشی چندی

نگاشته اند. نک: الذریعه، ج ۱۳، ص ۲۶-۲۸؛ مقدمه کافی، ۳۰ الی ۳۴.

۲۷. نواب خاصه عبارتند از: ابو عمر، عثمان بن سعید عمروی، ابو جعفر محمد بن عثمان بن سعید

عمروی؛ ابوالقاسم، حسین بن روح نوبختی، ابوالحسن علی بن محمد سمري

خاندان نوبختی یکی از خانواده های اصیل ایرانی است که داخل اسلام شدند و به مذهب تشیع گرائیده اند و هم از جهت ترویج علوم، معارف و هم از حیث حمایت از دین و دفاع از مذهب موجب تقویت بنیه اسلام شدند.

درباره خاندان نوبختی نک: خاندان نوبختی عباس اقبال آشتیانی، انتشارات طهوری، تهران ۱۳۵۷ ش، و تاریخ تشیع، ج ۲، ص ۱۸۱ به بعد. آل نوبخت عباس اقبال، ترجمه به عربی علی هاشم اسدی، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس □ تاریخ علوم اسلامی، ص ۴۹

۲۸- شاپور بن اردشیر (۲۳۶- ۴۱۶ه) دانشمند بزرگ و مردی با کفایت و درایت و وزیر کاردان و شایسته و شیعه مذهب بود. شاعران بسیاری مدحش کرده اند از جمله ابوالعلائی معری، نک: وفيات الاعیان، ج ۱، ص ۱۹۹-۲۰۰

۲۹. این کتابخانه در محله شیعه نشین کرخ بغداد به گونه «بیت الحکمه» - که به وسیله هارون

الرشید ساخته شده بود. در سال ۳۸۳ق احداث شد نک: المنتظم، ج ۱۵، ص ۱۷۲

محمد کرد علی کتاب های آن را بالغ برده هزار جلد از نفیس ترین آثار بر شمرده. نک: خطط الشام

جمعه ۱۸۵؛ کتاب و کتابخانه در اسلام از کاظم مدیرشانه چی، ص ۸۴ به بعد

۳۰. ابن مقله نامش محمد و کنیه اش ابوعلی است و از مشاهیر وزرا و خطاطان بوده، خط بدیع

لانسخ را اختراع کرده و شهرت فوق العاده ای دارد نیاکانش اهل فارس بودند شاعر گوید

فصاحه سبحان و خط این متله و حکمه القمان و زهد ابن ادهم لو اجتمعت فی المرء و المرءه مفلس

فلیس له قدر بمقدار درهم

نک: الاعلام ۲۷۳

۶ / ، ریحانه، ج ۸، ص ۲۲۷؛ معجم المؤلفین، ج ۱۰، ص ۳۱۹؛ دهخدا، ۱ ص ۳۱۲

۳۱. زعیم شیعه جعفری بنیانگذار حوزه نجف، شیخ الطائفه ابو جعفر محمد بن حسن بن علی طوسی (۳۸۵ - ۳۶۰) از ستارگان درخشان و یکی از بزرگترین فقها و مجتهدان شیعه است که در حدیث، فقه اصول، تفسیر، کلام و رجال سرآمد روزگار بود و در طوس خراسان در سال ۳۸۵ق) دیده به جهان گشود، و در سال ۴۰۸ به عراق کوچ کرد و در آن سامان از درس شیخ مفید و سید مرتضی استفاده کرد و درخشید. بعد از سید مرتضی مشعلدار شیعه شد. کتابهای فراوانی در علوم مختلف (۵۰۰ جلد) به رشته تحریر در آورد و کرسی درس داشت. در علم و عمل جامع کمالات انسانی بوده است. دو کتاب از چهار کتاب معتبر و مهم شیعه که در استنباط احکام دین ماخذ و مرجع است، تألیف اوست. شیخ در سال ۴۲۵ قدر سن ۷۵ سالگی به رحمت ایزدی پیوست و بنا بر وصیتش، در خانه اش به خاک سپرده شد. بعدها با تبدیل آن خانه به مسجد، مرکز تدریس و عبادت قرار گرفت.

۳۲. علامه سید محمد غروی از قرن پنجم هجری تاکنون بیش از هزار و صد عالم و دانشمند نامی را که در نجف به تحصیل و تدریس مشغول بوده اند نام برده است نک: مع علماء النجف الاشراف، ج او

۳۳. حوزه خله در سده ششم پر رونق بوده است.

۳۴. حلب دومین شهر پرجمعیت سوریه است که امروز در شمال جمهوری سوریه واقع است و بارها از طرف سلسله‌های مختلف، مرکز حکومتی بوده است.

۳۵. نام این کتاب امل الأمل فی علماء جبل عامل یا تذکره المتبحرین فی علماء المتأخرین اثر محمد علی عاملی معروف به شیخ حر عاملی است که در دو بخش تنظیم شده است: بخش اول کتاب در بردارنده شرح زندگانی علمای جبل عامل، و بخش دوم آن به زندگی علمای غیر عاملی پس از شیخ طوسی اختصاص یافته است. تنی چند از رجالیان و محققان بر آن، «استدراک»، «تکمله»، «تمیم» نگاشته اند که ما نام همه آنها را در کتاب «درآمدی بر منبع شناسی تراجم علمای شیعه» آورده ایم

۳۶. نک: خطط الشام، ج ع ص ۱۲۶: مکتبه النوری دمشق تاریخ الشیعه؛ دائره المعارف الشیعه ج ۱۲، ص ۲۱: أمل الأمل، ج ۱، ص ۱۳؛ اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۲۵: موسوعه طبقات الفقهاء، ج ۲ ص ۳۸۳؛ جبل عامل فی التاریخ، ج ۱، ص ۵۴؛ ابوذر الغفاری از شیخ محمد جواد آل فقیه، ص ۷۸

۳۷. به گزارش کتاب النقض چندین مدرسه مهم در آوه وجود داشته است

درباره تاریخ این شهر نک: مروری بر جغرافیای تاریخ آوه، مهد تشیع در ایران از محسن الویری

ص ۱۹۹: آوه دومین کانون تشیع در ایران از حسن جلالی عزیزیان

۳۸. حوزه سیار یا مدرسه سیار سلطانی حوزه ای بود متحرکه در قرن هشتم هجری به فرمان الجایتو

تأسیس گردید با لشکر سلطان محمد خدابنده در حرکت بود؛ زیر چادرها حلقه های درسی تشکیل می گردید و در هر مکان که سپاهیان سلطان اقامت داشتند این حوزه علمیه نیز مستقر می گردید. در این مدرسه سیار، علمای بزرگ چون شیخ جمال الدین حسن بن مطهر و نظام الدین عبدالملک و نورالدین تستری و عضدالدین آوجی و سید برهان الدین عبدی تدریس می کردند و طلاب در تحصیل علم کوشش می نمودند، نک: تاریخ الجایتو، ص ۱۰۸ از القاشانی؛ شیعیان از سقوط بغداد تا ظهور صفویه ص ۱۹۴ به بعد دایره المعارف تشیع، ج ۳ ص ۵۷۷؛ تاریخ تعلیم و تربیت در ایران و اسلام، ص ۱۳۷ مجمع التواریخ، حافظ ابرو، ج ۳، ص ۲۳۷، نسخه ملک، علامه در آخر بعض مجلدات تذکره الفقهاء نوشته است کتبه بمدرسه السیاره بمراغه. این

۳۹. دائره المعارف دهخدا؛ دائره المعارف فرید وجدی المنجد فی الإعلام، واژه «فطم» و «زهر»؛ دول الشیعه فی التاریخ از محمد جواد مغنیه آثار الشیعه الامامیه همبستگی مذاهب اسلامی، ۱۳۸۹ تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی، ترجمه آذرمیدخت مشایخ فریدنی، ص ۲، ۱۶، ۲۳.

۴۰. گرچه معز فاطمی مردی دانشمند، خردمند، هوشیار، دانا و سخنور و شجاع و عدالت گستر بود و به تدبیر و محکم کاری در امور دولتی معروف و شخصیتی فرهنگ دوست و ادب پرور (الکامل، جامه ص ۷۴ فاطمیان در هر از عبدالله ناصری طاهری) اما دانشگاه الازهر را جوهر الصیقلی فرمانده لشکر یا کاتب خلیفه فاطمی در سال ۲۵۹ بنا کرد

نک: الأزهر فی الف عام از محمد عبد المنعم خفاجه، ج ۱، ص ۱۵؛ تاریخ دانشگاههای بزرگ اسلامی

ص ۷۷؛ تاریخ تعلیم و تربیت در ایران و اسلام، ص ۱۲۱.

***

۴۱. ادريس دوم زمامدار نابغه شیعه شهر زیبای فاس را در سال ۱۹۳ احداث و پس از تکمیل پایتخت کشور خود نمود. این شخصیت عالیقدر در سال ۲۱۳ در سن سی و شش سالگی بدرود زندگی گفت

ص: ۱۰۸

نک: دولتهای شیعه در طول تاریخ؛ الشیعه و التشیع

درباره جامع قزوین در فاس، نک: تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی، تألیف عبدالرحیم منیمه

ترجمه دکتر نور الله کسایی، ص ۷۳

۴۲. مرحوم آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی (۱۲۷۶ - ۱۳۵۵ ه ق) از بزرگان فقها و استاد مراجع تشیع عصر ما به حساب می آمد. از شاگردان برجسته آیات عظام: سید محمد فشارکی و میرزا محمد تقی شیرازی و میرزای بزرگ شیرازی و آخوند خراسانی بود. در سال ۱۳۲۲ به قصد زیارت به شهر مقدس قم آمد و در آنجا به اصرار علما و فقها اقامت گزید و حوزه را تأسیس کرد.

در حوزه درس این مرجع عالیقدر و زعیم بزرگوار فقهای برجسته و عالمان و ارسه ای پرورش یافته اند که در کتاب «دست پروردگان آیت الله مؤسس» نام آنان آمده است. ایشان آثاری چون درر الفوائد و الصلاه را تألیف و مراکز عام المنفعهای بنیاد نهاد. آن بزرگمرد طبق نقل آیت الله سید احمد زنجانی در الکلام یجر الکلام، ۱۰۶ در کثرت علم و حدت ذهن [= تیز فهمی] و دقت نظر و قوه فکر و حسن تقریر، کم نظیر بود پس از رحلت، در مسجد بالاسر حرم مطهر حضرت معصومه علیها السلام دفن شد

نک: مجله نور علم، ش مقاله این بنده؛ آینه دانشوران، ۲۱ - ۴۲؛ گنجینه، ۱، ص ۲۸۱؛ آیت الله

مؤسس مکارم الآثار، ج ۶/۲۱۱۸؛ علماء معاصرین ۱۷۸/۱۷۶؛ معجم رجال الفكر و الأدب فی النجف

ریحانه الادب، ج ۱، ص ۶۶.

۴۳. آیت الله العظمی حاج آقا حسین طباطبایی بروجردی (۱-۱۲۹۲ - ۱۳۸۰ ه ق) در بروجرد به دنیا آمد. از هفت سالگی شروع به تحصیل کرد و در بروجرد و اصفهان و سرانجام در عتبات مراتب عالی تحصیل را گذراند و صاحب اجازه اجتهاد شد و به زادگاهش بازگشت و به تدریس و تألیف کتاب پرداخت و پس از ارتحال آیت الله مؤسس، مرجع تقلید اهالی غرب و جنوب ایران و قسمتی از عراق و خراسان شناخته شد تا این که در سال ۱۳۶۴ از سوی علمای قم به حوزه قم دعوت شد و اداره حوزه را عهده دار و استاد فقها و مجتهدین شد. او در فقاقت، مبتکر شیوه ای جدید در رجال و حدیث، صاحب سبک بود و مرجع عام شیعه شده

آثار وی به دهها مسجد، مدرسه، کتابخانه، حسینیه و حمام سر میزند □

ایشان پس از عمری با برکت بدرود حیات گفت و در مسجد اعظم که خودبانی آن بود دفن شد. و

السلام علیه یوم ولد و یوم مات و یوم یبعث حیا و حشره الله مع اجداده الطاهرین

نک آئینه دانشوران، ص ۷۴؛ زندگانی حضرت آیت الله چهار سوقی، ص ۱۶۰؛ چشم و چراغ مرجعیت؛ اختران تابناک ۱۹۲؛ اجازه کبیره، ۵۱؛ شکوه فقاهت مجله نور علم، ش ۱۲، مقاله نگارنده؛ الگوی زعامت؛ دایره المعارف تشیع، ج ۳، ص ۱۹۶؛ حوزه ش ۴۳-۴۴

۴۴، آیت الله سید محمد حجت کوه کمری (۱۳۰۱ یا ۱۳۱۰ - ۱۳۷۲) از علمای برجسته و از شاگردان حضرات آیات سید محمد کاظم یزدی، شریعت اصفهانی، سید محمد فیروزآبادی، سید ابوتراب خوانساری و دیگران بود که در سال ۱۳۴۹ ق پس از بازگشت از نجف در قم رحل اقامت افکند و ضمن حضور در درس آیت الله مؤسس، خود به تدریس می پرداخت و شاگردانی مبرز تربیت کرد و همواره مورد توجه آیت الله مؤسس بود

او مؤسس مسجد و مدرسه مبارکه حجتیه است. و پس از ارتحال طبق وصیت در مدرسه حجتیه به

خاک سپرده شد

نک: زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، ج ۳، ص ۸۱-۸۲ مجله نور علم، ش ۱۰، ص ۸۵؛ آئینه

دانشوران، ص ۱۶۹؛ دانشوران قم، ص ۱۴۶

- آیت الله سید صدر الدین صدر (۱۲۹۹ ق - ۱۳۷۳ ق) از شاگردان آخوند خراسانی و از مراجع بزرگوار تقلید و استاتید حوزه و نویسنده و شاعر بود که به دعوت آیت الله مؤسس برای تقویت حوزه تازه تأسیس قم از مشهد مقدس به قم رفت و در شهر جهاد و اجتهاد به تدریس و تألیف پرداخت. از او کتابهای ارزشمندی بر جای مانده است. پس از رحلت در روضه منوره حضرت فاطمه معصومه علیها السلام دفن گردید. نک: گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۳۲۹ - ۳۲۶؛ آئینه دانشوران، ص ۱۶۵؛ مجله نور علم، ش ۷؛ مفاخر اسلام، ج ۱۲، ص ۷۹

مرحوم آیت الله سید محمد تقی خوانساری (۱۳۰۵ - ۱۳۷۱ ق) از علمای پارسا و اساتید حوزه قم پسود که نزد آیات عظام آخوند خراسانی و سید محمد کاظم یزدی کسب فیض کرد و در جنگ با استعمار بریتانیا شرکت داشت و به اسارت گرفته شد و پس از آزادی در سال ۱۳۳۷ بنا به پیشنهاد آیت الله مؤسس به قم رفت و در آن سامان به تدریس و تألیف پرداخت و یکی از مراجع تقلید شیعه بود. وی در ملی شدن صنعت نفت، نقش عمده ای داشت و در انتخابات مجلس در سنه ۱۳۷۱ و مبارزه علیه کشف حجاب نیز حضور داشته است. نماز باران ایشان معروف است. نک: گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۳۲۱ - ۳۲۶ آئینه دانشوران، ص ۱۶۸؛ جغرافیای خوانسار، ص ۲۱۶؛ نماز باران و برپا کنندگان آن؛ سید محمد

ص: ۱۱۰

تقی خوانساری، بر چشمه ساران، مجله نور علم، ش ۴، ص ۹۸ مقاله این بنده

۴۵. کتاب الذریعه إلى تصانیف الشیعه تألیف علامه متبع محمد محسن معروف به آقابزرگ تهرانی (۲۹۲-۱۳۸۹) فهرست آثار نوشته شده توسط طائفه حقه مذهب شیعه در طول چهارده قرن تاریخ اسلام است. سال شروع کتاب، ذیقعده سال ۱۳۲۹ ق است. این اثر ارجمند به روش الفبایی تدوین یافته و ۲۵ جز در ۲۸ مجلد (جزه و در ۴ مجلد) را در بر می گیرد.

توضیح بیشتر در کتاب «در آمدی بر زندگینامه نویسی و تراجم نگاشته ها» آمده است

۴۶، طبقات اعلام الشیعه از قرن چهاردهم شروع و به طور قهقری به قرن چهارم که نوابغ الرواه نام

دارد ختم و برای هر قرن مجلدی جداگانه و نام مخصوصی گذاشته است.

درباره آن نک: زندگی و آثار آقا بزرگ تهرانی از سید محمد حسین حسینی جلالی و آینه تلاش (در

آمدی بر منبع شناسی تراجم علمای شیعه از بنده نگارنده

معجم أعلام الشیعه علامه سید عبدالعزیز طباطبایی استدر اکی است بر کتاب طبقات اعلام الشیعه

که به صورت الفبایی تنظیم شده است (نه طبقاتی)

۴۷. الدرجات الرفیعه فی طبقات الشیعه، تألیف مرحوم سید علی خان صدر فرزند سید نظام الدین احمد (۱۰۵۲م. ۱۱۲ نویسنده کتاب سلافه و طراز اللغه و شرح صحیفه و انوار الربیع و شرح صمدیه و کتابهای پر ارزش دیگر است.

۴۸. در علم رجال بحث از احوال افرادی است که در سند احادیث واقع شدند یعنی باید دید ثقه هستند یا نه (و دیگر احوال روایی) و در تراجم بحث از احوال شخصیات علماء و غیر علماء است چه اینکه اینان از روات باشند یا نه.

۴۹. نهج البلاغه را مرحوم شریف رضی در قرن چهارم گرد آورده و در سه بخش خطبه ها و نامه ها و کلمات قصار امیر المؤمنین علیه السلام تنظیم کرده است. برای نهج البلاغه مستدرکاتی فراهم آمده است.

در باره نهج البلاغه شرحها و مؤلف و الامقام آن، کتاب شناسیهای سودمندی سامان یافته است از جمله: کتابنامه نهج البلاغه، رضا استادی، نهج البلاغه فی شروحه و ترجمانه، حسین جمعه که در کتاب اخیر از ۲۱۰ شرح بر نهج البلاغه یاد کرده است.

۵۰. صحیفه مبارکه سجادیه شامل ۵۴ دعای دلنشین از امام زین العابدین علیه السلام است. مرحوم

علامه منتبج شیخ آقا بزرگ تهرانی در «الذریعه» حدود پنجاه شرح - غیر از ترجمه ها □ بر صحیفه سجادیه را نام برده است. الذریعه، ج ۱۳، ص ۳۴۵ - ۳۹۶۹؛ نیز نک: الصحیفه السجادیه، تقدیم سید محمد حسین حسینی جلالی؛ کتابنامه صحیفه سجادیه، حسین درگاهی

صحیفه سجادیه معروف مستدرکاتی دارد. نک: نسخه های خطی، شروح و ترجمه های صحیفه سجادیه، ص ۱۶ به بعد، اخیرا تمام ادعیه امام سجاد به وسیله آیت الله سید محمد باقر موحد ابطحی در یک جلد گرد آوری شده و با نام «الصحیفه السجادیه الجامعه» منتشر شده و مجموعه ادعیه آن بر ۲۷۰ دعا بالغ می باشد.

اله. برای اطلاع از تفاسیر نگاشته شده شیعیان، نک: الذریعه، ج ۴، ص ۲۳۱ به بعد؛ تفسیر و تفاسیر شیعه از عبدالحسین شهیدی صالحی: سیر تطور تفاسیر شیعه از سید محمد علی ایازی؛ تفسیر شیعه نویسان آن مکتب» و جبعلی مظلومی، طبقات مفسران شیعه، عقیقی بخشایشی

۵۲ نک: تاریخ الفقه الإسلامی وأدواره از استاد آیت الله سبحانی، چاپ دار الأضواء بیروت؛ تاریخ الفقه الجعفری از سید هاشم معروف الحسنی: مقدمه فی تاریخ الفقه الاسلامی آیت الله شیخ محمد مهدی آصفی (در مقدمه اللعنه الدمشقیه چاپ شده است

۵۳. برای اطلاع نک: معجم التراث الکلامی زیر نظر استاد سبحانی

۵۴. برای اطلاع نک: تاریخ نگاران شیعه علی امامی فر؛ معجم مؤرخ شیعه، صائب عبدالحمید

مأخذ شناسی توصیفی تاریخ تشیع امامیه در ایران، حسن حضرتی □

۵۵ برای اطلاع نک: کتاب شناسی اصول فقه شیعه از مهریزی، و کتابشناسی کتب درسی حوزه و

دانشنامه اصولیان شیعه از محمد رضا ضمیری □

۵۶. برای اطلاع نک: مصفی المقال فی مصنفی علم الرجال از بحاثه بزرگ آیت الله آقابزرگ تهرانی و مأخذشناسی رجال شیعه از رسول طلائیان، فرهنگ تراجم نگاران از بنده حقیر؛ بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، محمد کاظم رحمان ستایش، محمد رضا جدیدی نژاد؛ آشنایی با کتب رجال شیعه از محمد کاظم رحمان ستایش

۵۷. برای اطلاع نک: مشاهیر شعراء الشیعه از عبدالحسین شبستری (جلد)؛ الطلیعه من شعراء الشیعه

شیخ محمد سماوی .

۵۸. برای اطلاع نك: فرهنگ كتب حدیثی شیعه از سید محمود مدنی بجستانی، شرکت چاپ و نشر

بین الملل، پژوهشی در باره اصول اربعماه.

وهد. برای اطلاع نك: کتابشناخت اخلاق اسلامی از جمعی از نویسندگان، پژوهشگاه علوم و

فرهنگ اسلامی، اخلاق، عرفان بهروز رفیعی

۶۰ نك: کتاب شناسی نیایش به کوشش سید رضا باقریان موحد انك: نقد و بررسی منابع سیره نبوی جمعی از مؤمنان، کتابشناسی پیامبر صلی الله علیه و آله،

پایگاه اطلاع رسانی سراسری اسلامی (پارسا) با مشارکت معاونت پژوهشی و آموزشی سازمان تبلیغات اسلامی

۶۲. برای اطلاع در مورد «علم قراءت قرآن» نیز نك: مجمع البیان - ذیل عنوان «القرأه الحجه» پژوهشی پیرامون آخرین کتاب الهی، ج ۲؛ سیر تاریخی قرأت القراءات القرآنیة دکتر عبدالهادی فضل، این کتاب با عنوان مقدمه ای بر تاریخ قراءات قرآن کریم توسط سید محمد باقر حجتی ترجمه و تحریر و به وسیله انتشارات اسوه منتشر شده است. حقایقی مهم پیرامون قرآن کریم، ۱۳۹؛ علوم قرآن استاد معرفت، ص ۱۸۱

۶۳. در آیات الاحکام تاکنون اثرات ارزشمندی به وسیله مفسران و فقهای شیعه عرضه شده است شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه سی اثر از مؤلفان شیعه را نام برده است. الذریعه، ج ۱، ص ۴۰. و آیت الله سید شهاب الدین مرعشی در مقدمه خود در کتاب مسالک الافهام الی آیات الاحکام تألیف فاضل جواد بیست و نه اثر از فقها و مفسران شیعه که به اضافه خود مسالک به سی اثر، بالغ می شود ذکر کرده است. نك: مسالک الافهام، ج ۱، ص ۱۰

۶۴. نیز نك: میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین هجری

۶۵. منتهی المقال، ص ۱۰۸ به نقل از مجمع البحرين، الفوائد الرضویه، با تحقیق باقری بیدهندی

ج ۱، ص ۲۲۴

۶۶. آیت الله العظمی سید محمد رضا گلپایگانی (۱۳۱۶ ق ۱۳۷۲ ش) از شاگردان برجسته آیت الله حاج شیخ عبدالکریم حائری و از مراجع تقلید و مدرسان حوزه و از استوانه های انقلاب و نظام جمهوری اسلامی بود.

در مورد آیت الله العظمی گلپایگانی (ره) نك: نوری از ملکوت؛ دانشمندان گلپایگان آثار الحجه،

ص: ۱۱۳

ص ۷۱؛ آئینه دانشوران، ۱۹۷؛ خورشید آسمان فقهت و مرجعیت؛ اختران فقهت، ج ۲، ص ۱۰۹۹؛ و مسندنشین فقه و فقهت و درباره مدارس پر برکت ایشان بنگرید: تاریخچه مدارس دینی در جمهوری اسلامی ایران

۶۷. نک: مقدمه ابن خلدون، ص ۱۲۸؛ مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، جاء

ص ۲۷۱، چاپ تهران علمی و فرهنگی، ۱۳۶۹ ۶۸. مانند سلمان فارسی، اباذر غفاری، مقداد بن اسود، جابر بن عبدالله، ابی بن کعب، عمار.

گفتنی است در کتاب الفصول المهمه فی تألیف الأئمه، طلا، نجف، ص ۱۷۷ - ۱۹۲ اسامی ۲۵۰ نفر از اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله که همگی شیعه بودند آمده است. نیز نک: هویه التشیع از دکتر وائلی ۳۴؛ و شخصیت‌های اسلامی شیعه بحث‌های استاد جعفر سبحانی، نگارش و تحقیق مهدی پیشوایی

نک: تاریخ ابن خلدون، ج ۳، ص ۳۶۴: خطط الشام، ج ۵، ص ۲۵۱؛ النظم الاسلامیه ۹۶؛ کتاب سلیم

بن قیس هلالی، ج ۲، ص ۶۵۸

۶۹. نصوص تاریخی و روایی که در توصیف گروهی به عنوان شیعه از سوی رسول اکرم صلی الله علیه

و آله وارد گشته در منابع بسیاری آمده از باب نمونه نک:

الدر المثور، ج ۶، ص ۳۷۹ در تفسیر آیه ۷ سوره بینه» ترجمه الإمام علی علیه السلام از تاریخ ابن

عساکر، ج ۲، ص ۴۴۲، ح ۹۱۸: چ بیروت، ینابیع الموده، چهار جلدی، ج ۳، ص ۱۹۷: شواهد التنزیل ۳۶۲/۲، ح ۹۳۹؛ امالی طوسی، ج ۱، ص ۲۵۷، ح ۴۵۲؛ کفایه الطالب ۲۴۴ باب ۲ فرائد السمطین، ج ۱، ص ۱۵۵، ح ۱۸؛ غایه المرام، ۳۲۷، باب ۲۷ ح ۱۰: تفسیر روح المعانی، ج ۲۰، ص ۲۰۷؛ تفسیر جامع البیان طبری، ج ۲۰، ص ۲۶۵؛ الصواعق المحرقة، چاپ قاهره، ۱۳۷۵، ص ۱۳۹، ۱۵۹؛ تاریخ الشیعه مظفر، ص ۹-۸؛ شیعه در اسلام، ۲۹؛ اصل الشیعه و اصولها، ص ۷۷-۹، تذکره خواص الأئمه، چاپ نجف ص ۵۹؛ کنوز الحقائق، ص ۱۸۸ و ۹۲ میزان الاعتدال: المناقب خوارزمی، ص ۳۲۸؛ بصائر الدرجات ص ۸۴؛ امالی صدوق، ص ۶ چاپ مؤسسه بعثت؛ بشاره المصطفی، چاپ دوم نجف، ص ۱۸۲ و ۱۵۵ و ۱۴؛ بحار، ج ۴۵، ص ۴۱؛ الخصال، ص ۴۰۲، چاپ غفاری؛ تفسیر فرات کوفی، چاپ نجف ص ۱۱۵ و ۸۷ و ۱۲۸؛ کتاب المحتضر (به نقل از بحار ۲۵، ص ۴): کتاب الیقین ابن طاووس، ص ۱۷۱

ص: ۱۱۴

چاپ، نجف، ۱۳۶۹ق؛ مناقب ابن شهر آشوب، چاپ چهار جلدی، قم، جلد ۲، ص ۱۶۲؛ مجالس مفیده چاپ جامعه مدرسین، ص ۷۷

۷۰. نمونه را نک: امام امیر المؤمنین علیه السلام از دیدگاه خلفاء اگر علی علیه السلام نبود؛ پرتوی از بیکران علم علی علیه السلام؛ مرجعیت دینی اهل بیت و پاسخ به شبهات: خاتمیت و ولایت، نشر سمپاره مقاله مرجعیت علمی امامان معصوم علیه السلام از آیت الله سبحانی الا تحصیل علم برای برخی از واجباته عینی به شمار می آید

۷۲. نک: تاریخچه حوزه ها و مرجعیت شیعه؛ آفاق اسلام؛ حوزه های علمیه شیعه در گستره جهان، سید

علی رضاسید کیاری، پژوهشکده باقر العلوم علیه السلام.

۷۳. نامبرده مصطفی کمال پاشا، آتاتورک (۱۸۸۱م - ۱۹۳۸م) سیاستمدار و نخستین رئیس

جمهوری ترک (۱۹۲۳ تا ۱۹۳۸م) و بنیانگذار ترکیه جدید است.

۷۴. نظامیه مدرسه هایی با شکوه بود که در اواسط قرن پنجم توسط نظام الملک (م: ۴۸۵ه) وزیر آلب ارسلان (م ۴۴۵ه) و ملکشاه سلجوقی در بغداد، نیشابور و موصل و بصره و اصفهان و بسیاری از شهرهای دیگر ساخته شد و پس از او به نام «نظامیه» خوانده شدند

بعد از جامع الأزهر بزرگ ترین مدرسه اسلامی که به تمام معنا آن را می توان دانشگاه اسلامی نامیده مدرسه نظامیه بغداد بود که خواجه نزدیک به شصت هزار دینار صرف بنای آن کرد و علمای بزرگ به تدریس در آنجا اشتغال داشتند.

تاریخ آموزش در اسلام، ص ۱۰۰ و ۲۸۱؛ مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن از دکتر نور الله کسایی، مؤسسه انتشارات امیر کبیر؛ تاریخ علوم اسلامی از جلال الدین همایی، ص ۳۸ به بعد؛ تاریخ تعلیم و تربیت در ایران و اسلام، ص ۱۲۳ به بعد

۷۵. ابو حنیفه دو سال نزد امام صادق علیه السلام شاگردی کرد و به این شاگردی افتخار می کند. نک:

مختصر التحفه الاثنی عشریه از آلوسی، مکتبه ایشیق استامبول، ۱۳۹۹ه.ق، ص ۸

و در سخن کوتاهی در توصیف استادش می گوید: ما رأیت افقه من جعفر بن محمد من فقیه تر از جعفر بن محمد علیه السلام ندیدم! نک: تذکره الحفاظ ذهبی، ج ۱، ص ۱۶۶؛ سیر أعلام النبلاء دار النشر سال ۱۴۱۳، ج ۵ ص ۲۵۷ و مالک بن انس نیز سخن زیبایی درباره استاد خود امام جعفر صادق علیه السلام دارد که در این منابع

آمده است: تهذیب التهذیب، ج ۲، ص ۱۰۴ (مطابق نقل اسد حیدر در کتاب الامام الصادق علیه السلامه ج ۱، ص ۵۳؛ بحار، ص ۲۸. مناقب ابن شهر آشوب، ج ۳، ص ۳۷۲)

و درباره پیشوایان علم و حدیث عامه که از امام صادق علیه السلام روایت می کنند، نک: الصواعق المحرقة، ص ۲۰۱.

۷۶. نک: مستبصرون، سید مصلح الدین مهدوی، المتحولون، هشام آل قطیط، چاپ دار المحججه

البيضاء لماذا اخترنا مذهب، ترجمه محمد محمد اشتهاردی؛ موسوعه من حياه المستبصرين، چاپ مركز الأبحاث العقائديه

۷۷. مرجع اعلاى عالم تستن، یکی از بنیانگذاران فقه تطبیقی در دانشگاه الازهر و شخصیت اصلاحی قرن حاضر، شیخ محمود شلتوت (۱۳۱۰ ق - ۱۳۸۳ ه) از علمای آزاد اندیش و شجاع است که درباره شخصیت و آثارش کتاب ها و مقالاتی در دست است از جمله: مشعل اتحاد، ص ۱۳۰ (پیشوایان تقریما، تنظیم معاونت فرهنگی مجمع جهانی تقریب مجله الاخاء العربیه، ش ۴، ص ۴۵)؛ سیمای فرزندگان آیت الله سبحانی، ج ۲، ص ۵۷۱

متن این فتوای شجاعانه که اولین فتوای یک عالم بزرگ اسلامی پیرامون رسمیت همه مذهب

اسلامی است در کتابهای زیر آمده است:

همبستگی مذاهب اسلامی، ص ۳۴۵؛ شیخ محمود شلتوت آیت شجاعت، ص ۸۰؛ تعدد مذاهب از دیدگاه فقها و اندیشمندان مسلمان، گردآوری و ترجمه سید جلال میر آقایی، ص ۱۴۸؛ مشعل اتحاد ص ۱۳۲؛ رساله الاسلام، سال ۱۱ ش؛ اسلامنا، ص ۵۹؛ تتمه المراجعات، ص ۱۱۲؛ سیری در تعالیم اسلام از محمود شلتوت، ترجمه خلیلیان، مقدمه ص ۷۱۶

۷۸. عبارت او این است: آن مذهب الجعفریه المعروف بمذهب الشیعه الامامیه يجوز التعبد به شرعا کسائر مذاهب أهل السنه فینبغی أن يعرفوا ذلك و أن يتخلصوا من العصبیه یغیر الحق؛ مذهب جعفری، معروف به مذهب شیعه امامیه، مذهبی است که تعبد به آن شرعا جایز است، همانند مذهب اهل سنت، لذا سزاوار است بر مسلمانان که آن را شناخته و از تعقیب به ناحق نسبت به مذهبی معین خلاصی یابند. این فتوا مورد توجه دیگر دانشوران عامه قرار گرفته و آن را تأیید کرده اند از جمله: دکتر محمد قحام نک: فی السبیل الوحده الإسلامیه» ص ۳۴؛ شیخ محمد غزالی. نکا: دفاع عن العقیده و

ص: ۱۱۶

الشریعه، ص ۲۵۷، عبدالرحمن بخار، نک: فی سبیل الله الوحده الاسلامیه، ص ۶۴؛ تقریب مذاهب، از نظر تا عمل، ص ۵۳

۷۹. محمد بن عبدالوهاب احیاگر اندیشه های این تیمیه و پیشوای مذهب وهابی در سال ۱۱۱۱ه تولد یافت در ۱۲۰۷ وفات کرد. برای تحصیل علم به بصره، شام، حجاز و ایران مسافرت کرد و پس از آن به «نجد» بازگشت و به اظهار عقاید سخیف و خرافی خود پرداخت و مسلک خود را که به عنوان

وهابیت نام گرفت، رواج داد. محمد بن سعود جد اعلاى پادشاهان سعودی احساس کرد می تواند از وجود او برای توسعه قلمرو خود کمک گیرد و از این روی: خدنگ مارکش با مار شد جفت. برای آگاهی بیشتر از تاریخ پر ماجرا و عقاید وهابیت می توانید به کتاب هایی که در چهار شماره مجله مکتب اسلام سال ۲۹، شماره ۱۴ تا ۴ معرفی کرده ایم مراجعه فرمایید.

ام محمد بن سعود (م ۱۱۷۹ ه. ق) در سال ۱۱۵۷ با هیأت اعزامی محمد بن عبد الوهاب در درعیه مذاکره کرد و با وی پیمان بست که در راه اصلاحات دینی بر شیوه وی صمیمانه بکوشد. این پیوستگی و احترام و عقیده بعدها در فرزندان و جانشینان محمد بن سعود، یعنی عبد العزیز سعود ادامه یافته

۸۱ حدیث معروف ثقلین حدیثی است مورد اتفاق همه مذاهب اسلامی - اعم از شیعه و سنی - که طرق زیادی دارد و آن را پیش از بیست تن از صحابه نقل کرده اند. از روایات استفاده می شود که رسول خدا صلی الله علیه و آله نه یک بار بلکه چندین بار در مواقع مختلف حدیث شریف ثقلین را تکرار فرموده اند

۱۲- صلاح الدین یوسف بن ایوبه، وی شافعی و اشعری بود و متعصب، در سال ۵۶۴ هوارد مصر

گردید و پس از درگذشت عاضد، به سال ۵۶۷ حکومت آنجا را به دست گرفت و سراغ گروههای شیعی رفت تا شیعه را از کشور محو گرداند.

وی کتابخانه های نفیس دار الحکمه و دار العلم را به آتش کشید و جامع الأزهر را بسته الخطط، ج ۲، ص ۳۹؛ نجوم الزاهره، ج ۵، ص ۳۳۴؛ و ج ۳، ص ۱۵۰؛ دولت ایوبیان از محمد سهیل طقویش، ص ۳۴: الشیعه و الحاکمون: دولتهای شیعه در طول تاریخ، ۸۷ - الأزهر فی الف عام ج ۱، ص ۱۵

۸۳. ایشان نعمان بن ابی عبدالله محمد بن منصور بن أحمد، فقیه و دانشمندی بزرگ بود و از طبع

ص: ۱۱۷

شعر نیز برخوردار بود. کتاب قصیده ذات المحن او منظومه ای بود که راجع به بیدادگری های ابویزید مخلد بن کی داد گفته شده است. کتاب های چندی تألیف کرد و در زمان عزیز، دومین خلیفه فاطمی مصر، منصب قضاوت داشت.

نک: و فیات الاعیان شاه ص ۴۸، ش ۷۳۷: اخبار قضاة مصر، شیعه در مصر: الفوائد الرضویه، با تحقیق

نگارنده، ج ۲، ص ۱۰۵۷

۸۴. مانند مشهد رأس الحسین علیه السلام به نام مسجد امام حسین علیه السلام و حرم حضرت زینب

دختر امام علی علیه السلام، بانو نفیسه و بارگاه های مالک اشتر، محمد بن ابی بکر، سرزید بن علی، رأس الحسین علیه السلام و ...

نک: آل البيت فی مصر؛ مراقد اهل البيت فی القاهرة؛ مساجد مصر و أولیاءها الصالحون دکتر سعاد

ماهر، اهل البيت فی مصر، سید هادی خسروشاهی، تحقیق شوقی محمد، چاپ مجمع جهانی تقریب.

دار رضا خان (۱۲۵۶ خ = ۱۲۹۵ ه تا ۱۳۲۳) سرسلسه رژیم غیر مردمی و دست نشانده پنجاه و سه ساله پهلوی در ایران بود که با یاری و پشتیبانی بریتانیا بر سر کار آمد و مدت شانزده سال کشور ایران را در ظلمت استبدادی شگرف و هراس انگیز فرو برد. برای آگاهی از شرح احوال و کردهایش نگریده شده

کلمه الحق با تاریخچه منظوم دوره منحوس رضاخان پهلوی اثر طبع آیت الله آقای آخوند ملا- محمد جواد صافی: ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، از مؤسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی حکم می کنم؛ تدوین علیرضا کمرهای همدانی، چالش های روحانیت با رضا شاه اثر داود امینی. با سرنگونی محمدرضا پهلوی و آخرین پادشاه سلطه پهلوی در ۲۲ بهمن ماه ۱۳۵۷ هجری شمسی، به وسیله قیام معجزه آسا و انقلاب اسلامی بساط حکومت شاهی برچیده شد.

۸۶. زندگی آیت الله العظمی حاج سید عبدالحسین شرف الدین عاملی را در مجله نور علم، دوره

سوم شماره ۸، ص ۱۲۰ به بعد آورده ایم. نیز نک: علمای مجاهد، ۳۵۶؛ شرف الدین؛ دایره المعارف تشیع، ۹، ص ۶۵۶-۵۶۳ و مقدمه آثار ارزنده ایشان.

۸۷. آیت الله العظمی میرزا محمد تقی شیرازی (۱۲۷۰ - ۱۳۳۸ ه) از فقها و مراجع بزرگ شیعه و ادیب و شاعر و زاهد و دارای آثار ارزشمند که بعد از وفات آیت الله سید محمد کاظم یزدی مرجعیت مطلق به او رسید و در انقلاب ۱۹۲۰م عراق، علیه سلطه انگلستان نقش اساسی داشت و این کشور را از

حلقوم آنان بیرون کشید. برای آگاهی بیشتر به مراجع زیر مراجعه شود ریحانه الادب، ۴، ص ۱۲۳؛ نباء البشر، ۲۶۱/ش ۵۶۱؛ احسن الودیعه، ص ۱۷۳

۸۸ نک: کتاب انقلاب ۱۹۲۰ عراق، دکتر صادقی، نهضت روحانیون ایران، چاپ جدید، ج ۱،

ص ۱۷۲؛ علمای مجاهد، ۴۹۱؛ تاریخ حرکت اسلامی در عراق، به بعد، نهضت شیعیان در انقلاب اسلامی عراق، ۶۵ به بعد، میرزا محمد تقی شیرازی سروش استقلال؛ رسائل و فتاوی جهادی، ۳۱۰.

۳۱۵، ۳۴۲، ۳۴۴، ۳۴۶: ریحانه الادب، گو ۶۵ - ۶۶ معارف الرجال، ج ۲، ص ۲۱۷؛ اعیان الشیعه، ۱۹ ص ۱۹۲؛ علمای معاصرین، ۱۲۱؛ معجم رجال الفكر والأدب فی النجف، ۲، ص ۷۷۸. المرجعیه و مواقفها السیاسی فی مدرسه اهل البیت علیهم السلام از سید محمد غروی

۸۹ آیت الله العظمی حاج میرزا محمد حسن شیرازی (۱۲۳۰ - ۱۳۱۲ ه) معروف به میرزای بزرگ و میرزای اول. از فقهای برجسته و مراجع تقلید مجاهد و با نفوذ ایران در قرن سیزدهم و چهاردهم هجری و از مشهورترین شاگردان شیخ انصاری بود که پس از وفات شیخ در سال ۱۲۸۱ق زعامت حوزه علمیه و مرجعیت به او واگذار شد. کسی که با حکم تحریم تنباکو انگلیس را شکست داد و انحصاری که از طرف ناصرالدین شاه به یک شرکت خارجی ارژی) داده شده بود، لغو شد و دست اجانب از ایران کوتاه گردید قیام تنباکو نخستین حرکت سیاسی و اجتماعی مهم در عصر قاجار بود درباره او نگه معارف الرجال، ص ۲۳۳ - ۲۳۸؛ ریحانه الادب، ج ۲، ص ۶۶

۶۸: علمای معاصرین ص ۴۶-۴۸؛ احسن الودیعه. ۱۲۹ - ۱۳۱؛ المآثر والآثار، ج ۱، ص ۱۸۶-۱۸۷؛ الفوائد الرضویه؛ نباء البشر، ص ۴۳۱/س ۸۶۵ و هدیه الرازی الی المجدد الشیرازی تألیف شیخ آقا بزرگ تهرانی در شرح حال او و بیش از ۳۵۰ تن از شاگردان و اصحاب و نزدیکان او است، اعیان الشیعه، ۵، ص ۳۰۴؛ الکنی و

الألقاب، ۳، ص ۲۲۲.

۹۰ نک: نهضت روحانیون ایران، ج ۱، ص ۸۹ و چاپ جدید، ص ۱۵؛ تحریم تنباکو از ابراهیم تیموری، و تحریم تنباکو ترجمه زنجانی؛ تحریم تنباکو و مشروطیت از غلامعلی عباسی؛ تحریم تنباکو در ایران، نوشته نیکی نکدی: علمای مجاهد ۴۹۶؛ تاریخ جنبش اسلامی در عراق، (۱۹۰۰-۱۹۲۴ م) ۱۰۲ و ۱۰۲، ترجمه شاهرخ قائم مقامی، نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر از مرتضی مطهری

۹۱. نامبرده از رهبران جنبش جهاد علما پس از یورش متجاوزان انگلیسی به عراق به شمار می آید

ص: ۱۱۹

و فرماندهی یکی از محورهای عملیاتی را بر عهده داشت و با صدور حکم جهاد بر ضد نیروهای اشغالگر بر وجوب همراهی با حاکمیت اسلامی در بیرون راندن کافران از سرزمین های اسلامی تأکید ورزید و در این راه به بسیج مردم و عشایر پرداخت و در منطقه شعبیه با ارتش متجاوز انگلیس به جنگ پرداخت» احیاگر حوزه نجف، ص ۶۴

زندگی نامه آیت الله مجاهد سید محمد سعید حبوبی (ره) (۱۲۶۶ ق - ۱۳۳۳ ق) را در مجله مشکاه آورده ایم علاقه مندان رجوع فرمایند. نیز نک: علمای مجاهد، ص ۱۶۹؛ نهضت روحانیون ایران (چاپ ۲)، ۱ و ۲: ۱۷۳؛ معارف الرجال، ص ۲۹۱ و ۲۹۳؛ مکارم الآثار، ص ۱۸۲۲۱۸۲۱؛ رسائل و فتاوی جهادی، ۲۳۹، ج ۲، ص ۲۸۵

۹۲. درباره آیت الله مجاهد مصلح و استعمار ستیز کاشف الغطاء نسک: علمای مجاهد، ص ۱۳۸۴ گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۲۵۱، ۲۵۳؛ شخصیت و اندیشه های کاشف الغطاء، به کوشش دکتر احمد بهشتی؛ دانشنامه جهان اسلام، ص ۶۶۴۷ دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۲، ص ۱۰۵؛ نورعلم، مقاله بنده نگارنده؛ ریحانه الادب، ص ۴۲۴؛ احسن الودیعه، ۲، ص ۲۶۰؛ این است آیین ما، مقدمه راه اسلام - بلای استعمار، ترجمه سید هادی خسروشاهی، مقدمه جنه المأوی او

در خصوص نبردش با استعمار بریتانیا باید گفت رشید عالی گیلانی در سال ۱۳۶۰ هـ-ق برضد

انگلیس کودتا گردد و کاشف الغطاء در این قیام مسلحانه، شرکت کرد و با انگلیس جنگید چنانکه طی دوران جنگ جهانی اول نیز در سال ۱۹۱۴ تا ۱۹۱۸ م در نبرد با انگلستان شرکت کرد و مردانه حضور داشت.

۹۳. فتحعلی شاه قاجار، بابا خان حسینعلی خان (م. ۱۲۵).

دومین شاه دودمان قاجاریه است. وی در سال ۱۲۱۲ پس از کشته شدن عمویش آغامحمدخان قاجار،

از فارس، که مقر حکومت او در دوره ولیعهدی بود به تهران آمد و بر تخت سلطنت نشست و ۳۸ سال سلطنت کرد او شعر نیز می سرود و به خاقان تخلص می کرد. دیوان اشعار او به چاپ رسیده است مصاحب ۱۸۴۲/۲؛ معین ۱۳۰۴/۲؛ فرهنگ اعلام تاریخ اسلام، ۲، ۱۴۰۳، فرهنگ شاعران زبان پارسی، ۱۸۰.۲

۹۴. میرزا مسیح مجتهد تهرانی از جمله مراجع تهران در عصر سلطنت فتحعلی شاه قاجار بود که با

ص: ۱۲۰

فتوای ایشان حادثه قتل گریبایدوف وزیر مختار روسیه در ایران اتفاق افتاد. گریبایدوف زن های قفقازی مسلمان شده را که با برخی از مسلمانان ازدواج کرده بودند به زور به سفارت روسیه برد و موج اعتراض مردمی به رهبری میرزا مسیح بلند شد. نک: میرزا مسیح مجتهد و فتوای شرف از غلامرضا گلی زواره؛ روضه الصفاء ج ۹، ص ۷۱۲؛ لؤلؤ الصدف فی تاریخ النجف، ص ۱۱۳-۱۱۵؛ خاندان کلباسی ص ۲۷۲؛ مشروطه از نظر صاحب نظران، ص ۱۰۶.

۹۵. در باره عالم دین باور عدالتخواه و زمان آگاه آیت الله نوری تک: شیخ فضل الله نوری و مشروطیت (رویاری در اندیشه) از مهدی انصاری، مؤسسه انتشارات امیر کبیر؛ تشیع و مشروطیت در ایران، عبدالهادی حائری، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، علمای مجاهد، ۵۲۷؛ نهضت روحانیون ایران ج ۱، ص ۱۱۶ - ۱۴۶؛ مشروطه از زبان صاحب نظران، مصاحبه با نویسنده متن، ص ۲۳؛ المآثر والآثار، ج ۱، ص ۲۰۴، معارف الرجال، ۲، ص ۱۵۸؛ مکارم الآثار، ۵، ص ۱۶۰۵؛ مجموعه رسائل، اعلامیه مکتوبات، و روزنامه شهید فضل الله نوری: علمای معاصرین، ۱۳۸

۹۴، لوایح آقا شیخ فضل الله توری؛ دانشنامه جهان اسلام، ۶ دیده بان بیدار از علی ابو الحسنی (منذر)؛ اندیشه سبز، زندگی سرخ از همو، خانه بر دامنه آتشفشان! از همو؛ پایداری تا پای دار از همو. و سیری در حیات پر بار علمی، معنوی اجتماعی و سیاسی شهید حاج شیخ فضل الله نوری و مکتب تاریخ نگاری مشروطه از علی ابوالحسنی؛ اختران فقاقت، ج ۱، ص ۴۲۱

۹۶. آیت الله مجاهد حاج آقا نور الله از رهبران مشروطه خواه اصفهان بود. در پی اعلام نظام اجباری سربازگیری در آبان ۱۲۰۶ هجری مردم اصفهان با جلبه پشتیبانی آیت الله حاج آقا نور الله، بر ضد این قانون، شورش عمومی به راه انداختند. نامبرده با چند تن از علما و طلاب راهی قم شد..

درباره زندگانی سیاسی و قیام عالم اصلاح طلب و سیاستمدار برجسته آیت الله حاج آقا نور الله

نجفی اصفهانی علیه دولت مرکزی در زمان رضاشاه به منابع زیر مراجعه فرماید

قیام آیت الله حاج آقا نورالله نجفی اصفهانی نوشته سید اسدالله رسا، چاپ مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران؛ اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت بیدار گرانه حاج آقا نور الله اصفهانی از دکتر موسی نجفی: فرازی از زندگانی سیاسی حاج آقا نورالله اصفهانی به روایت استاد به کوشش علیرضا اسماعیلی؛ علما و رژیم رضا شاه از حمید بصیرت منش، ص ۲۹۱ به بعد، چالش های روحانیت با رضا شاه؛ ۱۷۷ علمای مجاهد ۶۲؛ زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، ۱، ص ۱۹۸-۲۰۲؛ حاج آقا نور الله

اصفهانی ستاره اصفهان؛ تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر، ۲، ص ۱۴۵۱۱

۹۷. درباره قیام حاج آقا جمال اصفهانی نگریسته شود به: علمای مجاهد، ص ۶۰ تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر، ج ۳، ص ۶۸ و ۸۴؛ زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، ۱۹۰ و ۱۹۱؛ اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت بیدارگرانه حاج آقا نوراله اصفهانی، صفحات ۳۲۳

۳۲۶ و ۳۲۰ | ۹۸. شرح حال آیت الله العظمی آقا میرزا صادق آقا مجتهد تبریزی (ره) را در مجله نور علم، دوره سوم شماره پنجم آورده ایم. نیز نک: احسن الودیع، ج ۲، ص ۱۱۰: علمای معاصرین، ۱۵۳-۱۵۸ و ۱۱۳ رجال آذربایجان، ۲۴، ۱۰۳۶۵؛ مؤلفین کتب چایی، ۳، ص ۴۸۱، معجم رجال الفکر و الادب فی النجف که کیهان اندیشه، ش. اوش ۱۶، بیان صادق از احمد دینا نور و هادی هاشمیان نهضت روحانیون ایران، ج ۱، ص ۴۰۶، علمای مجاهد، ۱۴۴؛ مفاخر آذربایجان، ج ۱، ص ۲۷۶؛ دانشنامه جهان اسلام، ۶ ص ۴۲۳۰

۹۹. درباره آیت الله مجاهد سید حسن طباطبائی قمشه ای ملقب به مدرس، نماینده دوره های سوم تا ششم (تهران، مجلس شورای ملی که در سال ۱۳۱۶ توسط عوامل رضاخان به شهادت رسید، نک: کتاب مدرس قهرمان آزادی، سید حسن مدرس از عباس رضائی؛ آراء، اندیشه ها و فلسفه سیاسی مدرس، تهران هنروران زندگی سیاسی شهید مدرس از سید صدرالدین طاهری: شهید مدرس ماه مجلس از غلامرضا گلی زواره اندیشه سیاسی شهید مدرس از رضا عیسی نیا؛ مدرس و مجلس نامهها و استاد، مدرس شهید نابغه ملی مدرسه سی سال شهادت از نادعلی همدانی، علما و رژیم رضاشاه، ۳۲۱ نهضت روحانیون ایران، ج ۱، ص ۳۷۱

۱۰۰، نک: قیام گوهرشاد از سینا واحد؛ قیام مسجد گوهرشاد به روایت اسناد، تدوین داود قاسمپور ۱۰۱. آیت الله مجاهد حاج میرزا محمد کفایی معروف به آقازاده، فرزند آخوند خراسانی

۱۲۹۴

- ۱۳۵۶ ه ق) است. وی از سال ۱۳۱۰ ش به بعد یکی از مخالفان به رضا شاه مجزات می شد، و به دلیل مخالفت با رژیم بازداشت و به یزد تبعید شد.... درباره ایشان و خدمات و فعالیتهايش نک: زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، ج ۱، ص ۴۴-۴۷؛ ضمیمه تاریخ علمای خراسان، ۲۴۸؛ قیام گوهرشاد ثبت افول فرزنانگان گنجینه دانشمندان، ۱، ص ۲۴۴، ۷، ص ۹۳؛ اثر آفرینان، ۱، ص ۵۰

۱۰۲. حاج آقا حسین قمی (۱۳۶۶) از بزرگان علما و مشاهیر مراجع تقلید است که بعد از آیت الله سید ابو الحسن اصفهانی به مرجعیت رسید و در جریان کشف حجاب علیه رضا شاه پهلوی قیام کرد و پس از

ص: ۱۲۲

واقعه مسجد گوهرشاد از تهران به عراق تبعید شد. در سال ۱۳۶۳ ق جهت زیارت امام رضا علیه السلام به مشهد می آید و پیشنهاداتی را به دولت جهت اصلاح امور ارائه می کند. نهضت روحانیون ایران، ج ۱، ص ۴۰۸ و چالش های روحانیت و رضا شاه ص ۱۵۴؛ مجله نور علم، ش ۱ دوره دوم مقاله نگارنده.

۱۰۳. آیت الله سید ابوالقاسم کاشانی فرزند سید مصطفی (۱۲۶۴ - ۱۳۴۰) از علمای مبارزی بود که در ۲۵ سالگی به درجه اجتهاد نایل آمد. مبارزات سیاسی خود را از دوران جوانی در نهضت مشروطیت آغاز کرد و در عراق ادامه داد و در جریان انقلاب ۱۹۲۰ عراق محکوم به اعدام شد. انگلیسی ها پس از ۲۸ ماه که او را زندانی کرده بودند، به ایران تبعید کردند و در ایران نیز با استبداد داخلی و استعمار خارجی مبارزه کرد. یکی از فرازهای مهم مبارزاتی ایشان جهاد و پیگرد مستمرش در نهضت ملی شدن صنعت نفت (۲۹ اسفند ۱۳۲۹) بود. معظم له در دهه ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ رهبر روحانی و سیاسی شیعه محسوب می شد و نماینده تهران و رئیس دوره هفدهم شورای ملی بود

برخی از منابع شرح حال این عالم سیاستمدار ضد استعمار و مجاهد که عمری را به مبارزه و جهاد گذراند، عبارتند از: انقلاب اسلامی و ریشه های آن، ص ۱۹۲: اثر آفرینان، ۵، ص ۹؛ نهضت روحانیون ایران، ج ۱، ص ۴۵۶؛ علمای مجاهد، ص ۳۷۰ آیت الله کاشانی رایت استقلال؛ تاریخ و فرهنگ معاصر ساش ۷۶۶؛ نقش علمای شیعه در رویاروی با استعمار ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۷؛ روحانیت و نهضت ملی شدن صنعت نفت؛ نقباء البشر، ۱، ص ۲۹۲-۲۹۳: آیت الله کاشانی و نفت از حسین گل بیدی فصلی از زندگی پیشوای روحانی حضرت آیت الله کاشانی روحانی مبارز آیت الله سید ابوالقاسم کاشانی به روایت استاد (۲ جلد)؛ اختران فروزان ری و طهران، ۹۸ و ۱۰۱؛ گنجینه دانشمندان، ج ۱، ص ۲۶۷ - ۲۷۱، و ج ۴، ص ۲۴۷؛ گلزار معانی، ص ۵۵۰ - ۵۵۸: آیت الله کاشانی و سیاست، مهرش السادات علوی فرهنگ معین، ج ۶، ۱۵۲۲.

۱۰۴. از جمله نک: سینای فقاقت، ص ۲۵۳؛ مجموعه متون و استاد روحانیت، ش ۶۶، ص ۱۱۸ ۱۰۵. درباره جنایات و خیانت خاندان منفور پهلوی به منابع زیر مراجعه فرمایید

تاریخ نیم قرن جنایت از سرهنگ احمد ودی، قسمتی از خیانت و جنایت او به وطنش، و مجموعه با بیست ساله (۱). دین ستیزی رژیم پهلوی ۲. خیانت رژیم پهلوی ۳. غارتگری شرکتها و مؤسسات خارجی ۴. محدود سازی مذهب و روحانیت و حوزه های علمیه ها، تلاش برای عدم شکل گیری نظام جمهوری اسلامی و طرح های ضد ملی و ضد ایرانی تعقیسه شده از سوی سازمان های اطلاعاتی

بیگانه، علما و رژیم رضا شاه؛ مفاسد خاندان پهلوی از دکتر شهلا بختیاری، چاپه مرکز اسناد انقلاب اسلامی؛ چهارده سال رقابت ایدئولوژیکه شیعه در ایران، ۱۳۵۶ - ۱۳۴۳، چاپه مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران شکنجه در رژیم شاه، سعید صدمی پور، چاپ، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

۱۰۶. حضرت آیت الله العظمی گلپایگانی در پیامی که به مناسبت رحلت امام خمینی صادر کرد ایشان را چنین معرفی کرد: «شخصیتی دعوت حق را لیبیک اجابت گفت که با مجاهدت بزرگ و فداکاری ها و رهبری های قاطع و محکم خود، اسلام را در عالم معاصر زنده کرد و ندای تکبیر و توحید را به گوش جهانیان رسانید و مجد و عظمت مسلمانان را به آنان بازگردانید و فریاد کوبنده اش دل های مستکبران ابرقدرت را به لرزه در آورد و با اتکا به نصرت الهی و شجاعت ایمانی، انقلاب اسلامی ایران را به وجود آورد. فقیهی بزرگ و مرجع مسلم به جهان باقی شتافت که در زهد و عبادت و شبا زنده داری و خوف از خدا و حق گویی و حقیقت طلبی، و صفات ممتازه دیگر از آیات الهی بود..»

شرح حال فقیه مبارز، رهبر انقلاب و زعیم دولت و حکومت پس از پیروزی انقلابیه، امام خمینی علیه رضوان الباری - (۱۳۳۰ هق - ۱۳۶۸ ه. ش) را در مجله نور علم، دوره سوم، ش ۷ آورده ایم علاقه مندان رجوع فرمایید. نیز تک: آینه دانشوران ۱۸۵؛ سخنوران نامی معاصر، ۱، ص ۳۴۰ اثر آفرینان، ۱، ص ۲۹۵؛ گنجینه دانشمندان، ۸، ص ۱۲؛ حوزه ش ۹۴ - ۹۵ ویژه صدمین سال تولد امام خمینی

۱۰۷. از کلمات قصار رسول خدا صلی الله علیه و آله است. یعنی برترین جهادها، سخن حق و عدالتی است که در نزد پیشوای ستمکاری گفته شود. [الکافی، ج ۵، ص ۶۰]

۱۰۸، الکافی، ج ۲، ص ۱۶۳.

ص: ۱۲۴

آثار حضرت آیت الله العظمی صافی مدظله الوارف در یک نگاه

ترجمه	زبان	نام کتاب	
		فقه	
—	فارسی	توضیح المسائل	۱
—	فارسی	منتخب الاحکام	۲
انگلیسی	فارسی	احکام نوجوانان	۳
—	فارسی	جامع الاحکام در ۲ جلد	۴
—	فارسی	استفتائات قضایی	۵
—	فارسی	استفتائات پزشکی	۶
عربی	فارسی	مناسک حج	۷
عربی	فارسی	مناسک عمره مفرده	۸
—	فارسی	هزار سؤال پیرامون حج	۹
—	فارسی	پاسخ کوتاه به ۲۰۰ پرسش در ۲ جلد	۱۰
—	فارسی	اعتبار قصد قربت در وقف	۱۱
—	فارسی	رساله در احکام ثانویه	۱۲
—	عربی	فقه الحج در ۴ جلد	۱۳
—	عربی	هدایة العباد در ۲ جلد	۱۴
—	عربی	هدایة السائل	۱۵
—	عربی	حواشی علی العمرة الوثقی	۱۶
—	عربی	رسائل فقهیه	۱۷
—	عربی	صلاة المسافر	۱۸
—	عربی	فقه الخمس	۱۹
—	عربی	أوقات الصلوة	۲۰
فارسی	عربی	الاحکام الشرعية نابتة لا تتغير	۲۱
—	عربی	التنزیر (احکامه و ملحقاته)	۲۲
فارسی	عربی	ضرورة وجود الحكومة لولاية الفقيه في عصر الفقيه (الخمس و ولاية الفقيه)	۲۳
—	عربی	رسالة في المعاملات المستحدثة	۲۴
—	عربی	التداعي في مال من دون بينة ولا يد	۲۵
—	عربی	رسالة في المال المعين المشتبه ملكيته	۲۶
—	عربی	حكم تكول المدعي عليه عن اليمين	۲۷
—	عربی	أرث الزوجة	۲۸
—	عربی	مع الشيخ جاد الحق في أرث العصبه (مسألة التعصيب)	۲۹
—	عربی	حول دييات ظريف ابن ناصح	۳۰
—	عربی	بحث حول الاستسقام بالانزلام (مشروعية الاستخارة)	۳۱

❖ سیر حوزه‌های علمی شیعه / ۱۳۶

—	عربی	الشعائر الحسينيه	۳۲
ترکی		آنچه هر مسلمان باید بداند	۳۳
		اصول فقه	
—	عربی	بیان الاصول در ۳ جلد	۳۴
—	عربی	رسالة فی الشهرة	۳۵
—	عربی	رسالة فی حکم الاقل والاكثر فی الشبهة الحکمیة	۳۶
—	عربی	رسالة فی الشروحا	۳۷
		قرآن و تفسیر	
—	فارسی	تفسیر آیه فطرت	۳۸
—	عربی	القرآن مصون عن التحریف	۳۹
—	عربی	تفسیر آیه التطهیر	۴۰
—	عربی	تفسیر آیه الانذار	۴۱
		عقاید و کلام	
—	فارسی	عرض دین	۴۲
—	فارسی	به سوی آفریدگار	۴۳
—	فارسی	الهیات در نهج البلاغه	۴۴
—	فارسی	معارف دین ۲ جلد	۴۵
—	فارسی	پیرامون روز تاریخی غدیر	۴۶
—	فارسی	ندای اسلام از اروپا	۴۷
—	فارسی	نگرشی بر فلسفه و عرفان	۴۸
—	فارسی	نیایش در عرفات	۴۹
—	فارسی	سفرنامه حج	۵۰
—	فارسی	شهید آگاه	۵۱
—	فارسی	نوید امن و امان	۵۲
—	فارسی	پاسخ ده پرسش	۵۳
—	فارسی	اصالت مهدویت	۵۴
عربی	فارسی	تجلی توحید در نظام امامت	۵۵
	فارسی	نظام امامت و رهبری	۵۶
—	فارسی	ولایت تکوینی و ولایت تشریحی	۵۷
—	فارسی	پیرامون معرفت امام	۵۸
—	فارسی	عقیده نجات بخش	۵۹
—	فارسی	به سوی دولت کریمه	۶۰
عربی	فارسی	باورداشت مهدویت	۶۱
—	فارسی	انتظار، عامل مقاومت و حرکت	۶۲

۱۲۷ / آثار معظم له در یک نگاه

۶۳	فروغ ولایت در دعای ندبه	فارسی	عربی
۶۴	معرفت حجت خدا	فارسی	
۶۵	وابستگی جهان به امام زمان	فارسی	-
۶۶	توضیحات پیرامون کتاب عقیده مهدویت در تشیع امامیه	فارسی	انگلیسی
۶۷	امامت و مهدویت	فارسی	
۶۸	پیام های مهدوی	فارسی	-
۶۹	گفتمان مهدویت	فارسی	انگلیسی
۷۰	گفتمان عاشورایی	فارسی	-
۷۱	مقالات کلامی	فارسی	-
۷۲	الی هدی کتاب الله	عربی	-
۷۳	ایران تسع فتجیب	عربی	-
۷۴	رسالة حول عصمة الانبياء والائمة	عربی	-
۷۵	تعلیقات علی رسالة الجبر والقدر	عربی	-
۷۶	لمحات فی الكتاب والحديث والمذهب	عربی	-
۷۷	صوت الحق ودعوة الصديق	عربی	-
۷۸	ردا كذوبة خطبة الامام علي، علي الزهر اعليهما السلام	عربی	-
۷۹	مع الخطيب في خطوطه الرضية	عربی	اردو/فرانسه
۸۰	رسالة في البدا	عربی	-
۸۱	جلاء البصر لمن يتولى الائمة الاثني عشر	عربی	-
۸۲	حديث اختراق المسلمين على ثلاث وسبعين فرقة	عربی	-
۸۳	من لهذا العالم؟	عربی	-
۸۴	بين العلمين، الشيخ الصدوق والشيخ المفيد	عربی	فارسی
۸۵	مقدمات منصلة على «مقتضب الاثر» و «مكيال المكارم» و «منتقى الجمال»	عربی	-
۸۶	امان الائمة من الضلال والاختلاف	عربی	-
۸۷	البكاء على الامام الحسين عليه السلام	عربی	-
۸۸	النقود اللطيفة على الكتاب المسمى بالاجار الدخيلة	عربی	-
	حديث		
۸۹	منتخب الاثر در ۳ جلد	عربی	اردو/انگلیسی
۹۰	قيس من مناقب امير المؤمنين عليه السلام (مئة وعشر حديث من كتب هامة)	عربی	فارسی
۹۱	احاديث الائمة الاثني عشر، استادها والفاظها	عربی	-
۹۲	احاديث الفضائل	عربی	
۹۳	پرتوی از فضائل امیر المؤمنین علیه السلام	فارسی	-
	تاریخ		
۹۴	سير حوز مهایی علمی شيعه	فارسی	-

◆ سیر حوزه‌های علمی شیعه / ۱۲۸

۹۵	فارسی	رمضان در تاریخ (حوادث تاریخی)
		سیره
۹۶	فارسی	پر تویی از عظمت امام حسین علیه‌السلام
۹۷	فارسی	با عاشورا بیان
۹۸	فارسی	آینه جمال
۹۹	فارسی	از نگاه آفتاب
۱۰۰	فارسی	اشک و عبرت
		تربیتی
۱۰۱	فارسی	ماه مبارک رمضان، مکتب عالی تربیت و اخلاق
۱۰۲	فارسی	راه اصلاح یا امریه معروف و نهی از منکر
۱۰۳	فارسی	با جوانان
		شعر
۱۰۴	فارسی	دیوان اشعار
۱۰۵	فارسی	بزم حضور
۱۰۶	فارسی	آفتاب مشرقین
۱۰۷	فارسی	صحیفه المؤمن
۱۰۸	فارسی	سبط المصطفی
۱۰۹	فارسی	در آرزوی وصال
		مقاله‌ها و خطابه‌ها
۱۱۰	فارسی	حدیث بیداری (مجموعه پیام‌ها)
۱۱۱	فارسی	شب‌پرگان و آفتاب
۱۱۲	فارسی	شب عاشورا
۱۱۳	فارسی	صبح عاشورا
		تراجم
۱۱۴	فارسی	زندگانی آیت الله آخوند ملا محمد جواد صافی گلپایگانی
۱۱۵	فارسی	زندگانی جابر بن حیان
۱۱۶	فارسی	زندگانی یوداسف

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

